

DEMOGRÁFIAI ÁTMENETEK MAGYARORSZÁGON
PEST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYE A 19. SZÁZAD VÉGÉN,
20. SZÁZAD ELEJÉN¹

ÖRI PÉTER

Bevezetés

Tanulmányunkban – számos országos vagy regionális szintű elemzés után – községsoros adatok alapján vizsgáljuk a demográfiai átmenet lokális változatait. Figyelmünket elsősorban arra irányítjuk, hogy a demográfiai átmenet klaszszikus modellje mennyiben érvényesül ebben a közegben. Eszerint a demográfiai átmenet az Európában a 19–20. században kibontakozó modernizáció (gazdasági, társadalmi átalakulások, az iparosodás, az urbanizáció előrehaladása, a nagyobb fokú társadalmi mobilitás, az iskolázottság terjedése) folyamatának részét képezte, annak következménye vagy – más feltételezések szerint – bizonyos fokig annak előfeltétele volt. Kiindulópontja a halandóság tartós, visszafordíthatatlan javulása volt, amelyet némi késéssel követett a termékenység csökkenése. Ennek következménye az átmenet időszakának jelentős népességnövekedése, amelynek mértéke, illetve időbeli megjelenése, hossza országonként, régióként eltérő lehet. A folyamat kezdő- és végpontja pedig egyaránt egy kis mértékű népességnövekedéssel jellemezhető egyensúlyi állapot lenne.² Magyarországon az átmenet időszakát általában az 1880 és az 1960-as évek közötti időszakra teszik. Ugyanakkor több elemzés feltárta, hogy bizonyos településeken, néhány régió belül a termékenység tudatos korlátozása már a 18. század végén, 19. század elején megjelent (Andorka 1991, 1998). A termékenységszűkülés pedig a 19. század közepétől országosan is érzékelhető (Dányi 1991a,b), ami aligha magyarázható a modernizációs folyamat előrehaladtával, és mindenképpen megelőzi a halandóság tartós javulásának kezdetét

¹ A dolgozat két előadás 19–20. századra vonatkozó részeinek erősen bővített változata: az első elhangzott a Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztályának 2005 szeptemberében Noszvajon tartott vándorülésén (A demográfiai viselkedés helyi változatai a 18–19. századi Pest megyében), a másik 2006 márciusában Amszterdamban, az Európai Társadalomtörténeti Konferencián (ESSHC) (Regional Patterns of Demographic Behaviour in 18–19th century Hungary). A dolgozat gondolatmenetének vázlatos összefoglalását lásd: Öri 2006.

² A demográfiai átmenetről lásd pl. Chesnais 1986.

(kb. az 1870-es évek közepétől). Így az átmenet időszakában a termékenység és halandóság lényegében párhuzamosan csökkent, a népességnövekedés mértéke pedig kisebb volt, mint – talán Franciaországot leszámítva – máshol Európában. Célunk, hogy helyi szinten vizsgáljuk az átmenet típusait, már amennyire a rendelkezésünkre álló nyers népmozgalmi adatok és nyers arányszámok ezt lehetővé teszik. Részint azt keressük, hogy vannak-e különbségek az átmenet időbeli megjelenésében az egyes települések között, részint pedig azt, hogy a klasszikus modellel szemben megfigyelhetők-e alternatívák, amelyek esetében a változás nem a halandóság csökkenésével kezdődött és nem köthető a modernizációs folyamathoz. Végül a különbségek lehetőségek szerinti értelmezésére is kísérletet tennénk.

Vizsgálatunk része egy nagyobb, országos szintű kutatásnak, amelynek célja a Kárpát-medence 18–19. századi népességtörténetének feltárása. A rekonstrukciót több elemzési szinten végrehajtott, mintavételes kutatások szolgálják: a mintavétel az első fázisban (makroszinten) néhány megye kiválasztását jelentette, népességfejlődésük 18–19. századi kontúrjainak megrajzolása után a második szinten egy-egy településcsoport demográfiai viszonyainak feltárása következik majd (középszint), végül ezen belül egy-két település népességének mikrovizsgálata tenné lehetővé a demográfiai változások és differenciák teljesebb megértését. Jelenleg a makroszintű kutatások folynak több megye forrásanyagán (Borsod, Máramaros, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Udvarhely és Zala), a közelebbi cél a demográfiai viselkedés helyi változatainak és a népességfejlődés különböző variációinak a feltérképezése.

A dolgozatunkban vizsgált megye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, a kérdéses időszakban rendkívül változatos képet mutat mind etnikai (magyarok, németek, szlovákok, szerbek, horvátok, zsidók), felekezeti (római katolikusok, reformátusok, evangélikusok, görög keletiek, izraeliták) téren, mind pedig földrajzi és gazdálkodási viszonyait tekintve, így maga is tekinthető az ország egyfajta reprezentatív mintájának.

Célunk a 18–19. századi forrásanyag minél teljesebb feltárása és elemzése, de jelenleg ez a munka még csak kezdeti stádiumánál tart. Eddig elsősorban két, forrásokban viszonylag gazdag időszakra összpontosítottuk figyelmünket: a 18. század '70-es, '80-as éveire (*Conscriptio Animarum*, II. József-féle népszámlálás és kataszteri összeírás), illetve az 1869 utáni periódusra, amikor az egymást tízévente követő népszámlálások lehetővé teszik a demográfiai viszonyok mélyebb elemzését. Itt elsősorban a Központi (Királyi) Statisztikai Hivatal által publikált megyei és városi adatokat használhattuk, illetve a községsoros információk közül az 1900-as népszámlálás felekezeti, etnikai és foglalkozási adatait (Népszámlálás 1900a,b,c), valamint az 1910-es népszámlálás publikációi között megjelentetett, az egyes községek népességnövekedésére vonatkozó adatokat (Népszámlálás 1910). Rendelkezésünkre állt továbbá az 1901 és 1910 közötti időszak népmozgalmi adatait feldolgozó publikáció, amely ennek a

demográfiai változások szempontjából igen fontos évtizednek számos alapvető népmozgalmi mutatóját tartalmazza – szintén községi szinten (Népmozgalom 1901–1910). Emellett használhattuk a Klinger András és munkatársai által közzétett 19. és 20. századi népmozgalmi adatsorokat, amelyek 1828 és 1894 között egyházközségenként, 1895 és 1900 között községenként tartalmazzák a születések, halálozások és házasságkötések idősorait (Klinger 1972–1984), az 1901 és 1968 közötti időszakra pedig szintén községenként a születések és a halálozások számát (Klinger 1969). A KSH népszámlálási raktára emellett óriási mennyiségű községsoros, eddig még sohasem publikált népszámlálási anyagot tartalmaz, de ennek felmérése, feldolgozása jelenleg is folyik.

A Pest megyei makroszintű rekonstrukció első lépése, a 18. század második fele demográfiai viszonyainak lehetőségek szerinti feltárása megtörtént (Öri 2003, 2005a). A második lépésben a demográfiai viselkedés helyi variánsait hasonló módszerrel próbáljuk feltárni, mint a 18. századi forrásanyag esetében: az 1901–1910 közötti időszakra vonatkozó településszintű demográfiai mutatókat klaszterelemzéssel vizsgáltuk, hogy településcsoportokat különítsünk el, majd az egyes klaszterek földrajzi, etnikai, felekezeti és foglalkozási viszonyai alapján próbáltuk a különbségeket értelmezni. Az 1901–1910 közötti időszak demográfiai viszonyainak elemzése az 1828-tól az első világháborúig tartó periódus népességváltozásainak vizsgálatára épült, a kétféle forrásanyag (hosszú távú anyakönyvi idősorok és egy időmetszetre vonatkozó, részben anyakönyvi, részben népszámlálási adatok) elemzésének eredményei kölcsönösen kiegészítik, erősítik egymást. A középpontban a termékenység és halandóság változása és területi differenciái állnak, másként fogalmazva – mint erre már utaltunk – a demográfiai átmenet lokális variációinak feltárására törekedtünk. Az elemzés a további mintavételes kutatások alapjául szolgálhat, mivel fényt vet egy olyan régió demográfiai sokféleségére, amelyet tekinthetünk országosan reprezentatívnak, illetve sokszínű népessége okán a „nyugati” és „keleti” demográfiai rendszerek közötti átmeneti típusnak is.

Demográfiai folyamatok Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében a 19. században és a 20. század elején

A 19. század és a 20. század első felében lezajlott demográfiai folyamatok elemzéséhez rendelkezésünkre állnak a népmozgalom publikált, éves, településszintű adatai. Mint említettük, 1828 és 1894 között egyházközségenként, ezután pedig közigazgatási községenként dolgozták föl az adatokat. A kettőt alig lehet összhangba hozni egymással, ezért itt csak a megye, a főváros³ és a legfontosabb felekezetek adatait vizsgáljuk. Emellett felhasználtuk néhány

³ Mindvégig, tehát az 1873 előtti időszakra is, az 1873-ban egyesített város (Buda, Pest és Óbuda) népmozgalmi adatsorait elemeztük.

olyan kiterjedt területi egység adatsorait is, amelyek demográfiai viszonyai korábbi tapasztalataink alapján egymástól különbözőnek tűnnek.⁴

Szintén felhasználhattuk az 1869 után a Statisztikai Hivatal által lebonyolított népszámlálások publikált és kiadatlan anyagait is. Az időbeli változások bemutatása mellett itt a demográfiai viselkedés térbeli különbségeit is meg akartuk ragadni, akárcsak a 18. századra vonatkozó elemzéseink esetében. Munkánknak ebben a részében mindenekelőtt az 1901–1910 közötti időszakra vonatkozó publikált népmozgalmi anyagot használtuk, amely több fontos arányszámot is tartalmaz, illetve tesz kiszámíthatóvá (nyers házasságkötési, születési és halálozási arányszámok, csecsemőhalálozási arány, népességnövekedési, vándorlási arányszámok, törvénytelen születések aránya stb. – Népmozgalom 1901–1910).

A vizsgált időszakban (a 20. század első évtizedében) a demográfiai változások már előrehaladtak Magyarországon. Ez a „demográfiai átmenet” korszaka volt, amikor a halandóság számottevően csökkent, különösen 1880 után, és a termékenység szintén tovább csökkent egy hosszú és fokozatos 19. századi süllyedés után (Tekse 1969. 33.; Dányi 1991a 13–16.).

A tradicionális demográfiai rendszerről a modernre való áttérést modellező demográfiai átmenet elméletét sok kritika érte az elmúlt néhány évtizedben. Ezek nem kérdőjelezték meg a demográfiai változás tényét, amely fontos eleme volt a modernizációs folyamatnak. Vitathatónak elsősorban az elmélet egyetemes érvénye tűnt.⁵ Kétségbe vonták azt is, hogy az átmenet előtti és az átmenet utáni korszakot világosan el lehet választani egymástól. Hasonlóképpen azok az állítások, miszerint az átmenetnek jól megjelölhető kezdőpontja és végpontja kell hogy legyen, vagy hogy a folyamat maga egy egyensúlytól egyensúlyig tartó fejlődési ívet jelentene, szintén erősen kikezddhetők látszottak. Megkérdőjelezték a klasszikus átmenetelmélet determinisztikus és unilineáris jellegét, illetve azt az ebből következő felfogást, hogy az átmenet előtti szakaszban lévő

⁴ A 18. századra vonatkozó korábbi elemzéseink (Őri 2001, 2003, 2005a) azt mutatták, hogy az alföldi részek, a megye északi részét alkotó dombvidék (Pilis-Buda környéke, Váci–Gödöllői-dombvidék) és a Duna Pesttől délre elterülő, egészen Bajáig húzódó balparti oldala demográfiai téren jelentősen különböznek egymástól. Itt egy ennél részletesebb felosztást alkalmaztunk: az említett négy régió (Alföld, Dunapart, Pilis-Budakörnyék, Váci–Gödöllői-dombvidék) mellett külön vizsgáltuk a főváros elővárosi zónáját (az 1950-ben Budapesthez csatolt településeket) és a Budapesttől északra elterülő jobb parti Duna menti részt (Dunakanyar, benne a Szentendrei-szigettel és Váccal a túlsó partról). A nagyobb területi egységek használata háttérbe szorítja az adatsorok különbözőségéből fakadó problémákat: 1895 előtt az egyházközségenkénti feldolgozás folytán egy-egy területi egység tartalmazhat nem oda tartozó népességeket, illetve népességük egy része egy másik területi egység anyakönyveibe kerülhet, de ezek aránya az egész régió népességéhez képest igen kicsi, másrészt a többlet és a hiány kiegyenlítheti egymást. Az elemzésben felhasznált hat nagy tájegységet lásd a IV. térképen.

⁵ A demográfiai átmenet klasszikus formájáról lásd: Chesnais 1986; Watkins 1986; Lesthaeghe 1980; Dányi 1991a; Szentgáli 1991; Hablicsek 1995; Melegh – Őri 2003.

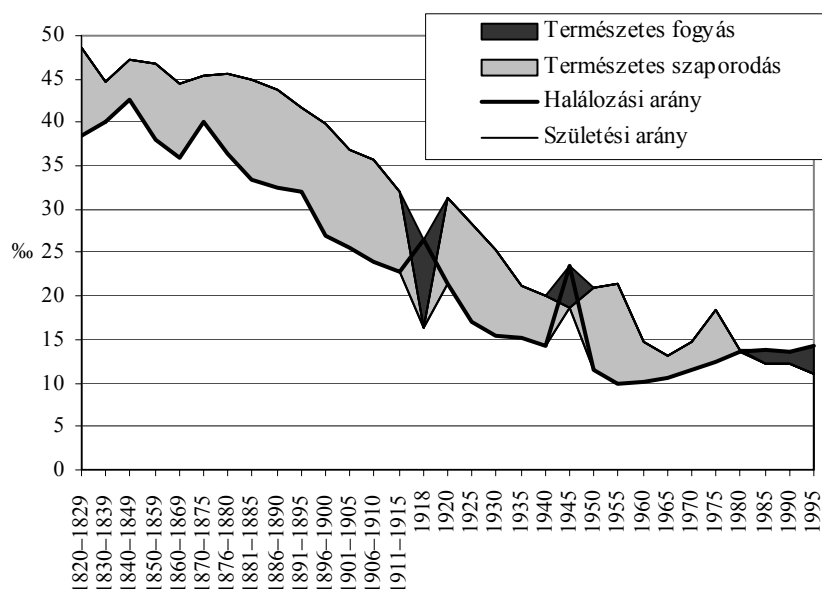
országok, területek demográfiai jövőjét előre lehetne látni az átmenet utáni szakaszban lévő országokban nyert tapasztalatok alapján. A történeti demográfiai kutatások bizonyították, hogy mind a termékenység, mind a halandóság már jóval az átmenet előtt erősen ingadozott, így, a jelentős területi különbségek és az időbeli hullámváltozás miatt, igen nehéz meghatározni a visszafordíthatatlan demográfiai változás kezdőpontját. Az is világos, hogy az átmenetelmélet nem írta le túl jól a mai modern társadalmak demográfiai jövőjét, hiszen a termékenység és halandóság alacsony szintű stabilitása helyett állandó változás és hullámváltozás tanúi vagyunk – különösen, ami a termékenységet illeti. Ebből az is következik, hogy minden egyetemes érvényű modellalkotási kísérlet támadhatóvá válik, illetve hogy lehetőség nyílik újabb „demográfiai átmenetek” kijelölésére, ami megújítja, de bizonyos fókig érvényteleníti is a klasszikus elméletet. Szintén nagyon problematikus a demográfiai átmenet kezdetét a halandóság javulásához kapcsolni, mivel több országban (így Franciaországban és Magyarországon) a termékenység bármely jelentős halandóságcsökkenés előtt süllyedni kezdett. Ezekben az országokban a népességnövekedés is kisebb volt, mint a „klasszikus tranzíció” országaiban. Sok helyen a halandóság is a 18. századtól kezdve kezdett csökkenni, függetlenül az életszínvonal vagy a mezőgazdasági termelés változásaitól, kapcsolatuk inkább csak a 19. század második felétől vált szorosabbá. A termékenység igen különböző gazdasági, társadalmi és kulturális feltételek között kezdett visszaesni, nincs egy olyan jól felismerhető modernizációs küszöb, amelyhez jelentős változását köthetnénk.⁶

A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok – mind közszépszinten (Andorka 1998), mind országos reprezentatív mintára támaszkodva (Dányi 1991b) – megerősítették a klasszikus átmenetelméletre vonatkozó említett kritikai észrevételeket. A termékenység szintjében nagy változékonyságot és erős területi különbségeket mutattak ki a 18. század végétől kezdve. Néhány régió néhány falvában – főleg Dél- és Nyugat-Magyarországon – a születéskorlátozás már a 18. század végén, 19. század elején elkezdődött, míg más területeken a termékenységsökkenés egészen a 19. század második feléig nem jelentkezett (Andorka 1998. 435–436.). Az 1820-as években a születéskorlátozás valószínűleg csak elszigetelten jelent meg, országos szinten a termékenység magas volt, noha régióként, településtípusonként és felekezetenként erős különbségek mutatkoztak (Hablicsek 1991. 77.). Jóllehet a differenciák fennmaradtak, a termékenységsökkenés az 1850-es évektől országosan is észlelhetővé vált (Dányi 1991b 127.). Ezért feltételezhetjük, hogy a folyamat lassú volt, illetve hullámváltozott a 19. század évtizedeiben, és a születéskorlátozás, amely a korszak kezdetén csak elszórtan jelentkezett, folyamatosan terjedt. A magyarországi termékenység 1880-ban – amely dátumhoz hagyományosan kötik az ország

⁶ Az átmenetelméletet ért kritikai elemekről: van de Walle 1998; Perrenoud 1998; Mason 1997; Bengtsson 1992; Tekse 1969; Dányi 1977; Valkovics 1982; Dányi 1991a; Szentgáli 1991; Melegh – Őri 2003.

demográfiai átmenetének kezdetét – a legalacsonyabbak egyike volt Európában. Ez a termékenységsüllyedés magas fokú nupcialitással (korai házasságkötéssel és a házasságot nem kötők alacsony arányszámával) párosult. A termékenység 1880 előtt megfigyelt premodern csökkenése nem volt kisebb, mint ami 1880 és 1910 között mutatkozott (Tekse 1969. 44.; Dányi 1991b 123.). Következésképpen 1880-at inkább technikai okokból tekinthetjük a magyarországi demográfiai átmenet kezdetének, amelyet az elérhető források jelöltek ki, és nem pedig azért, mert ez valóban jelentős fordulópont lett volna az ország népességfejlődésében (Dányi 1991a 14.). Az 1880-as relatíve alacsony termékenység következtében az 1880 és 1910 közötti termékenységsökkenés kisebb volt, mint más európai országokban, de az 1880 és 1960 közötti időszakot tekintve 70%-os a mértéke, és ez a legerősebb Európában (Dányi 1991a 12–16.). Ugyanakkor a halandóság viszonylag magas maradt a 19. században, és csak igen lassan csökkent. Az 1870-es évekig periodikusan visszatérő halandósági válságok hátráltatták a népességfejlődést, a javulás 1873, az utolsó országos kolerajárvány éve után kezdődött. A halandóság csökkenése nem volt előzménye és oka a termékenységének, amely a 19. század elején kezdődött és agrár környezetben gyökerezett, és semmiképpen sem kötődött a csecsemőhalandóság javulásához.

Az I. ábra rávilágít a magyarországi demográfiai átmenet jellegzetességeire. 1876 után (azóta rendelkezünk biztos népmozgalmi adatokkal) a termékenység együtt csökken a halandósággal, és bár a természetes szaporulat jelentős, a két görbe nem távolodik el egymástól, az átmenet idején nem következik be robbanásszerű népességnövekedés. A folyamat 1960 körül lezárul, de egyensúlyi állapot helyett a termékenység és halandóság hullámlását figyelhetjük meg. Következésképpen a 19–20. századi magyarországi demográfiai változások aligha írhatók le a klasszikus demográfiai átmenet fogalmával.

Megjegyzés: Az 1876 előtti értékek becslések.

Forrás: Habcsek 1991. 73.; Andorka 1998. 430.; Dupâquier – Faron 1999. 640.

*I. Nyers születési és halálozási arányszámok, természetes szaporodás
Magyarország jelenlegi területén, 1820–1995, ‰
Crude birth and death rates and natural population growth on the present
territory of Hungary, 1820–1995, ‰*

A termékenységsökkenés problémáját mind országosan (a korabeli országterületen), mind pedig a reprezentatívnak tekintett megye szintjén a princetoni indexek segítségével vizsgálhatjuk.⁷

⁷ A princetoni indexek azt fejezik ki, hogy az általános (I_f) vagy a házasi (I_g), esetleg a nem házasi termékenység az úgynevezett természetes (korlátozás nélküli) hutterita termékenységnek hányad részét teszi ki. A nupcialitás indexe (I_m) a 15–49 éves korú házasi nők arányát mutatja a hasonló korú nők teljes számához viszonyítva (Dányi 1991c 188–189.).

1. Termékenységi és nupcialitási indexek, 1880–1910
Indices of fertility and nuptiality, 1880–1910

Év	Magyarország		
	I_f	I_g	I_m
1880	0,440	0,582	0,692
1890	0,443	0,581	0,713
1900	0,419	0,573	0,670
1910	0,384	0,541	0,665

Forrás: Andorka 1998. 437. (I_g); Dányi 1991c 190. (I_m); Kamarás 1991. 174. (I_f).

Láthatjuk, hogy országos szinten a termékenység 1880 és 1910 között folyamatosan csökkent, míg a nupcialitás szintje viszonylag magas és stabil maradt. 1880-ban Magyarország termékenysége volt – Franciaországot kivéve – a legalacsonyabb Európában. 1890 után a termékenységsökkenés gyorsult, de világos, hogy ennek nem tisztán az alacsonyabbá vált nupcialitás volt az oka. Ugyanakkor a házasság termékenysége (I_g) megyei szintű minimumértékei⁸ felhívják a figyelmet arra, hogy a születéskorlátozás az ország némely részében már jóval 1880 előtt elterjedt gyakorlat volt (Andorka 1998. 437.).

2. Termékenységi és nupcialitási indexek, 1869–1910
Indices of fertility and nuptiality, 1869–1910

Év	Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye			Budapest			Kecskemét		
	I_f	I_g	I_m	I_f	I_g	I_m	I_f	I_g	I_m
1869	0,591			0,369*			0,473		
1880	0,561	0,830	0,625	0,328	0,521	0,460	0,480	0,951	0,466
1890	0,549	0,676	0,750	0,331	0,522	0,464	0,510	0,726	0,649
1900	0,501	0,667	0,695	0,260	0,428	0,444	0,442	0,689	0,593
1910	0,461	0,606	0,705	0,202	0,346	0,426	0,434	0,674	0,595

Megjegyzés: * Óbuda nélkül.

A házasság termékenysége (I_g) értékei becslések. Csak a születések számát ismerjük, a törvényes születések számát a törvénytelen születések 1901 és 1910 között megfigyelt aránya alapján számítottuk ki. A felhasznált születésszámok egy-egy kilencéves periódus átlagértékei (pl. az 1869-es érték az 1865–1873 közötti időszak átlaga).

Forrás: Klinger 1969; Klinger 1972–1984; Népszámlálás 1869, 1880, 1890, 1900a, 1910; Népmozgalom 1901–1910.

Az általános termékenység megyei szinten évtizedről évtizedre fokozatosan csökkent, a változás 1869 és 1910 között számottevő volt. Kecskemét esetében

⁸ 1880: 0,466; 1890: 0,419; 1900: 0,384; 1910: 0,357 (Andorka 1998. 437.).

(fontos alföldi mezőváros és agrárközpont, adatai külön sorban szerepelnek a népszámlálási kötetekben) az index értéke 1890-ig nőtt, ez a dátum tűnik a fordulópontnak. Ugyanez igaz Budapestre is, ahol a döntő időszaknak szintén az 1890-es évek tekinthetők. A házas termékenységet illetően a megyében és Kecskeméten 1880 után jelentős csökkenés volt, ezt egy szerényebb mértékű esés követte, míg Budapesten a fordulat ebben a vonatkozásban is minden bizonnyal az 1890-es években következett be. A nupcialitás indexei többé-kevésbé stabilak, a termékenységszökkenés nem kapcsolódott össze a házassági szokások változásával. Az országos szinthez viszonyítva a házas termékenység magas. Kecskemét esete mutatja, hogy a magas házas termékenység tipikus terepe az Alföld volt, ahol a mezővárosokban a nupcialitás szintje alacsonyabb lehetett, mint egyébként a megyében.⁹ A három területi egység három különböző stratégiára lehet példa: a magas nupcialitásra és alacsonyabb házas termékenységre (a megye esetében), az alacsonyabb nupcialitásra, de nagyon magas házas termékenységre (például az alföldi mezővárosokban), végül az alacsonyabb nupcialitásra és házas termékenységre Budapesten, amely modernizációs folyamat magterülete volt a régióban.

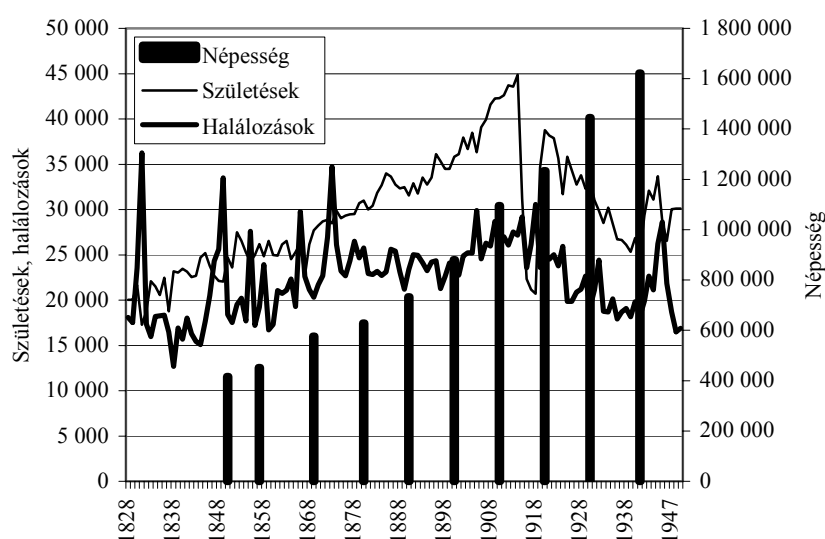
A princetoni indexek többé-kevésbé egzakt képet adnak a termékenységszökkenésről, de ezeket nem tudjuk 1880-nál régebbre visszavezetni.¹⁰ Viszont láttuk, hogy a jelenség jóval régebbi eredetű, így más lehetőségek után kell néznünk, hogy a problémát vizsgálni tudjuk. 1828-tól fogva rendelkezünk a megye településeinek nyers születés- és halálozási számaival (Klinger 1969, 1972–1984),¹¹ amelyek tájékoztatnak a természetes szaporulat alakulásáról, a halandósági krízisek időpontjáról és előfordulásuk gyakoriságáról, valamint 1869-től – a népességszámokkal együtt – jelzik a termékenység és halandóság változásait. Ez utóbbi megítélésében segítségünkre vannak a népszámlálások

⁹ A mezővárosokban magas az egyedülállók, a nem házasok, a nem családi háztartásban és a csonka családok háztartásban élők (özvegyek, egyedülálló házas nők vagy férfiak, hajadonok, nőtlen férfiak, fiúk) száma. Ezt számos vizsgálat igazolta, pl. Miskolcon (Faragó 2000), Keszthelyen (Benda 2002) vagy Kiskunhalason (Melegh 2000; Öri 2005b).

¹⁰ A KSH Népszámlálás raktárában őrzött feldolgozási táblák lehetővé teszik a princetoni indexek községsoros kiszámítását, bár az 1900 előtti időszakra itt is gondot okoz, hogy a születésszámok a Klinger-féle publikációban egyházközségekre vonatkoznak, míg a népszámlálási korstruktúra és családi állapot keresztábrái a közigazgatási községekre. Nem ismerjük ezenkívül a törvénytelen születések arányát, így a házas termékenységet csak az 1901–1910 közötti illegitimitási arány alapján lehet becsülni. Tehát újabb anyakönyvi kutatások nélkül az indexek pontos kiszámítása 1900-ra és 1910-re vonatkozóan lehetséges.

¹¹ Az 1828–1900 közötti adatsorokat az akkori megyehatároknak megfelelően publikálták, így a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye adatait több kötetből kellett összeválogatni (az anyag nagy részét az V. kötet tartalmazza). A nyers születés- és halálozási számokat tartalmazó ábrák forrása minden esetben Klinger 1969 és Klinger 1972–1984. A népességszámok forrása: Népszámlálás 1910, a megyére: Kovácsics 2000. 50. Az 1850-es és 1857-es népszámlálások megyei és budapesti értékeinek forrása: Dányi 1993. 144., 161.

időpontjaira kiszámítható nyers születési és halálozási arányszámok.¹² A nyers népmozgalmi adatok és a nyers arányszámok természetesen csak igen hozzávetőlegesen utalnak a termékenység és halandóság változásaira, hiszen például nincs lehetőségünk a népesség korszerkezetében bekövetkező változások, illetve különbségek feltárására, de ezen az elemzési szinten nem tudunk finomabb mutatókkal dolgozni, és a nagyobb fordulópontokat így is meg tudjuk ragadni.

Mutató	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930
Születési arányszám	58,3	56,2	46,7	48,6	44,5	41,1	38,6	25,3	22,0
Halálozási arányszám	52,7	44,6	42,2	38,1	32,7	27,1	24,2	20,5	14,3

Megjegyzés: Mindvégig az 1876 utáni területtel számolva, Buda, Pest és Óbuda nélkül.

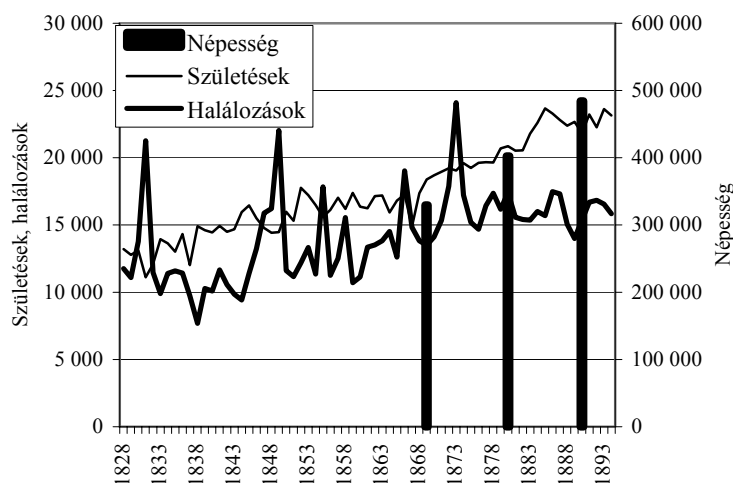
II. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1828–1949
Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, 1828–1949

A megye területén a születésszámok az első világháborúig folyamatosan emelkedtek, majdnem párhuzamosan a népességszámmal. Így megyei szinten a háború előtt legfeljebb igen fokozatos termékenységsökkenésről beszélhetünk.

¹² Forrás: Klinger 1972–84, 1969; Népszámlálás 1910; Kovacsics 2000; Dányi 1993. Az arányszámok kiszámításánál a születésszámok és halálozásszámok kilencéves átlagát vettük figyelembe.

Az igazi fordulatot az első világháború jelentette, a csökkenés azonban hosszabb, hatvanéves periódust tekintve jelentősnek látszik. Ugyanakkor a halálozások száma az utolsó kolerajárvány után (1872–73) nem követte a népességnövekedést. A jelek szerint ekkor a halandóság hagyományos mintája véglegesen megváltozott. Szintén fontos, hogy azelőtt regionális szinten jelentős volt a természetes szaporulat – leszámítva a kolera okozta halandósági csúcsokat. Így – megyei vagy regionális szinten – a demográfiai átmenet alternatív modelljét figyelhetjük meg, a 19. század közepe óta lassan csökkenő termékenységgel, amelyet az 1870-es években a halandóság csökkenése követett. Ez a modell jelentős népességnövekedést eredményezett az első világháború előtt, amely végül a termékenységi magatartás gyökeres változását hozta magával.

A népmozgalom adatait elemezték szerint is vizsgálhatjuk, hogy felmérhessük, vajon a vallási, avagy mentalitásbeli és kulturális különbségeknek volt-e szerepük a demográfiai viszonyok változásában. A görbéket a Klinger-féle publikációk alapján 1894-ig, az állami anyakönyvvezetés bevezetéséig követhetjük nyomon.

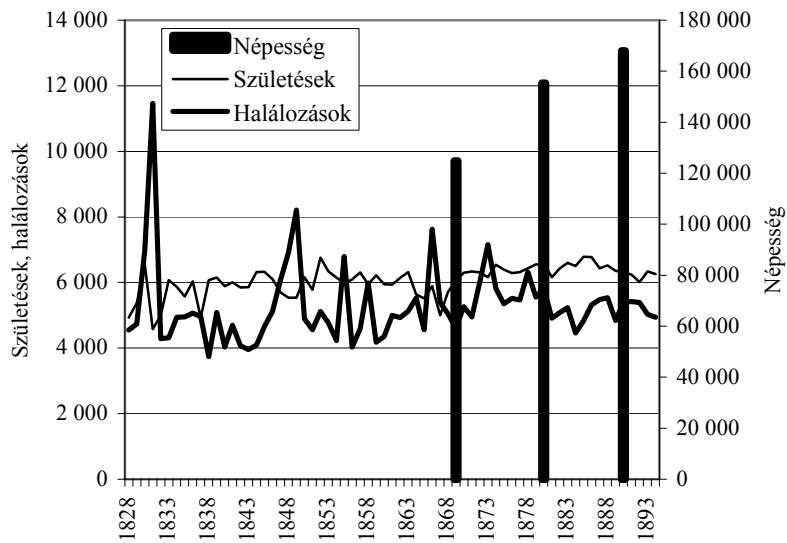

Mutató	1869	1880	1890
Születési arányszám	54,4	51,3	47,1
Halálozási arányszám	48,9	39,8	33,3

III. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, római katolikusok, 1828–1894

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, Roman Catholics, 1828–1894

A római katolikusok termékenysége az 1880-as évek végéig nem változott számottevően, azután csökkenni látszik, de sokkal hosszabb idősorokra lenne szükségünk, hogy dönthessünk ebben a kérdésben. A halandóságban az 1870-es években a termékenység csökkenése előtt változás következett be, de a kettő közt eltelt idő nagyon rövid volt.

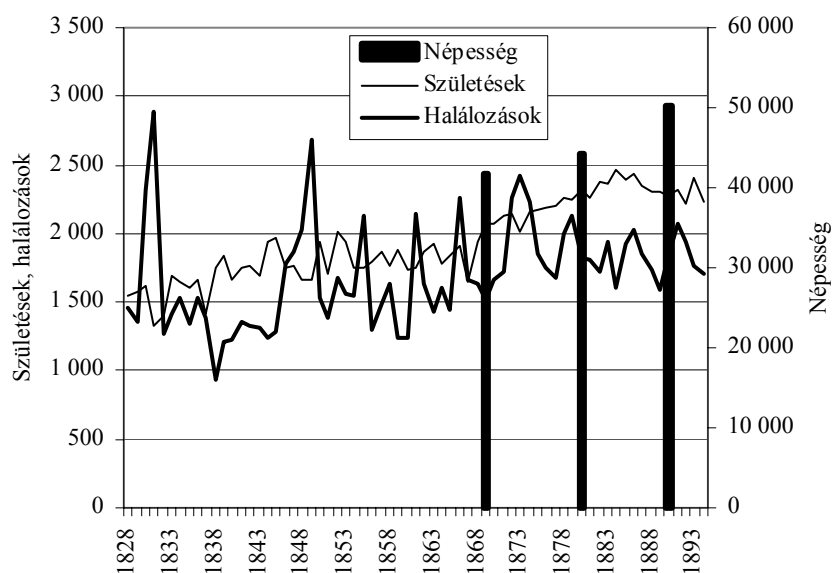

Mutató	1869	1880	1890
Születési arányszám	47,4	41,4	37,9
Halálozási arányszám	45,1	34,6	31,3

IV. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, reformátusok, 1828–1894

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, Calvinists, 1828–1894

Jóllehet nem ismerjük a református népesség 1828 és 1869 közötti pontos számát, feltételezhetjük, hogy folyamatosan nőtt. Következésképpen a stagnáló születésszámok 1869-től biztosan a termékenység csökkenését, a születéskorlátozás széles körű elterjedését jelentik, amely valószínűleg jóval ezelőtt elkezdődött. A halálozási csúcsoktól eltekintve a halandóság alacsony volt, csak az 1870-es évekre valószínűsíthető csekély növekedése.

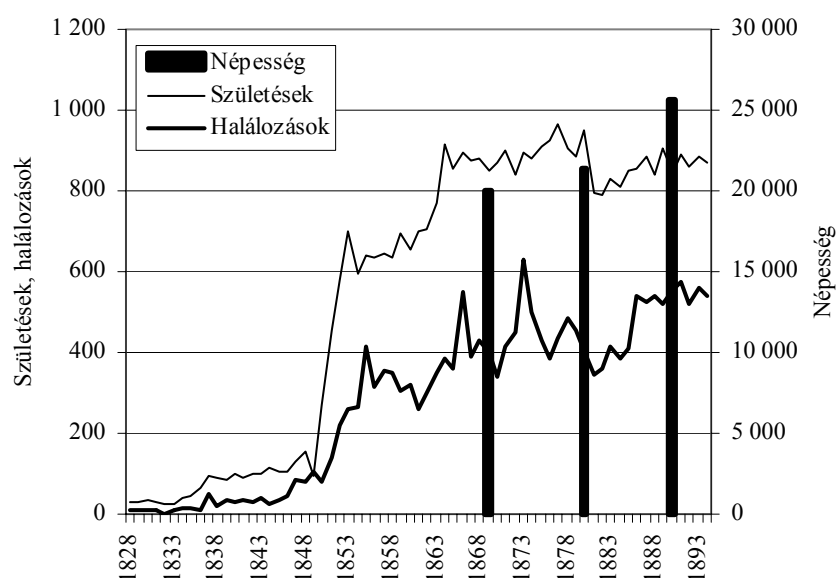

Mutató	1869	1880	1890
Születési arányszám	47,2	52,0	46,1
Halálozási arányszám	44,2	41,4,	36,6

V. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, evangélikusok, 1828–1894

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, Lutherans, 1828–1894

Az evangélikus népesség többé-kevésbé ugyanazt a képet mutatja, mint a római katolikusok, nem tekintve a kisebb népességnövekedést és a kissé alacsonyabb természetes szaporodást. A halandóság fordulópontja az 1870-es, a termékenységé az 1880-as évekre tehető.

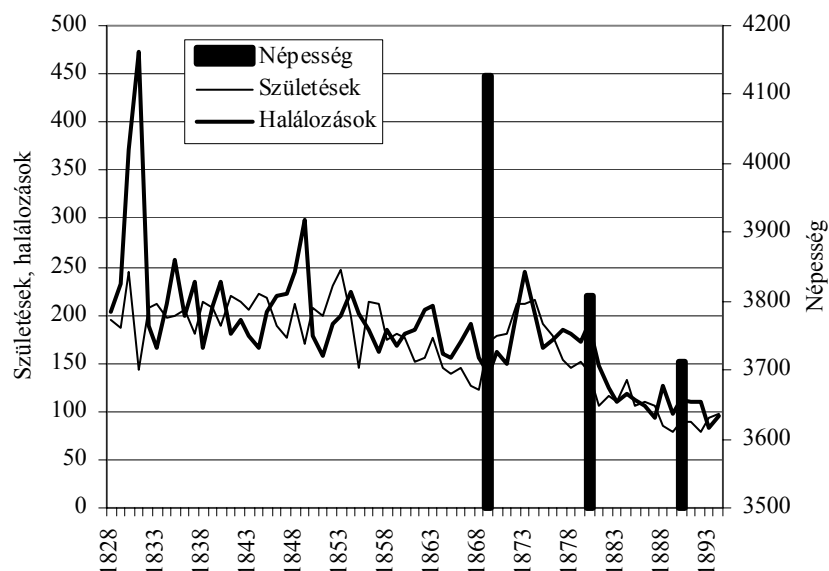

Mutató	1869	1880	1890
Születési arányszám	43,7	40,9	34,0
Halálzási arányszám	22,0	19,1	21,2

VI. A születések és halálzások száma, népességszám, nyers születési és halálzási arányszámok (%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, izraeliták, 1828–1894

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, Jews, 1828–1894

Az izraelita népesség születés- és halálzási számaiban sokkal több a bizonytalanság, önálló anyakönyvezésük csak az 1840-es évektől indult, amint az esetszámok robbanásszerű növekedése mutatja. Ugyanazokat a halandósági csúcsokat érzékeljük, mint más felekezetek esetében, de az óriási természetes szaporulat – az alacsony halandóság mellett – a regisztráció hiányosságaival hozható összefüggésbe. A termékenység változása minden bizonnyal 1880 körül indult el.

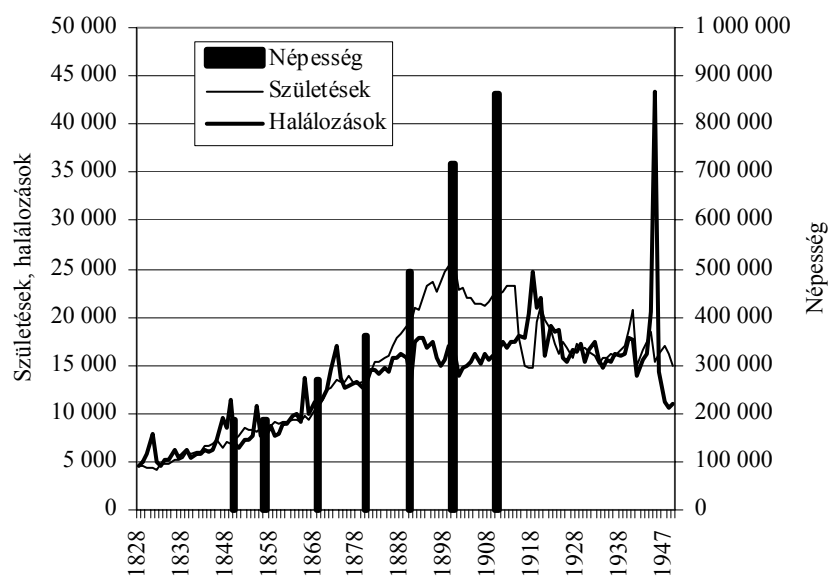
Mutató	1869	1880	1890
Születési arányszám	40,1	36,1	24,8
Halálozási arányszám	42,3	40,9	27,9

VII. A születések és halálozások száma, népességszám, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), görögkeletiek, 1828–1894

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, Orthodox Serbs, 1828–1894

A megyebeli orthodox szerbek a természetes fogyásuk és asszimilációjuk következtében fokozatosan kihaló népesség képét mutatják. Termékenységük és halandóságuk minden bizonnyal változatlan maradt a század folyamán, amiből természetes fogyás következett, amint Szentendre példáján (ahol a görögkeltiek többsége élt) láthatjuk. Többségük tehát olyan városi közösséghez tartozott, ahol a születéskorlátozás gyökerei nyilvánvalóan a 18. századig nyúltak vissza (Faragó 1999. 140.; Öri 2003. 215.).

A másik szempont, amelyet itt vizsgálhatunk, a regionális különbségeké, amelyek fontosnak tűntek a 18. századi demográfiai viszonyok magyarázata során.

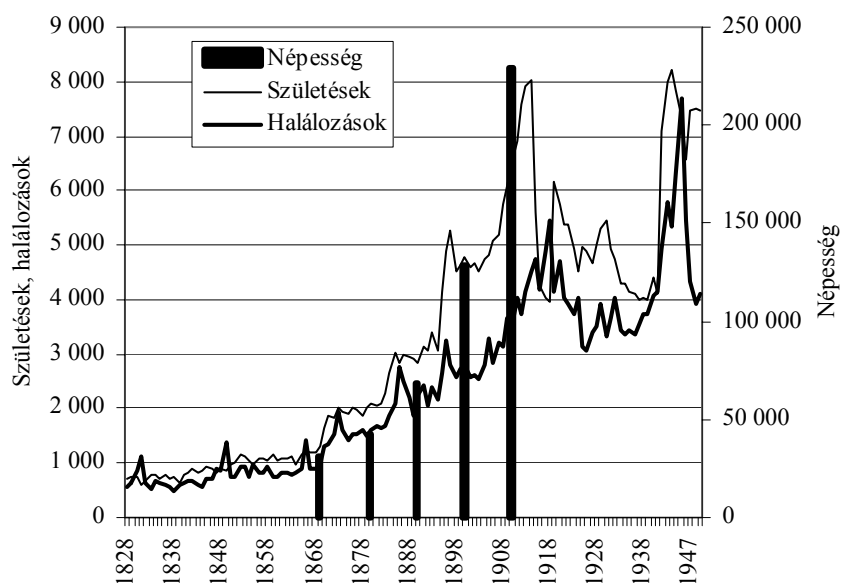
Mutató	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	40,2	46,3	40,9	39,3	40,3	32,8	25,9
Halálozási arányszám	43,2	44,3	45,4	37,9	33,1	21,5	19,0

VIII. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Buda, Pest és Óbuda (Budapest 1873 után), 1828–1949

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Buda, Pest and Óbuda (Budapest after 1873), 1828–1949

A fővárost vizsgálva bizonyos sajátosságokra bukkanunk. A város népese-
déstörténetének tradicionális szakasza kb. 1880-ig tartott, ezt megelőzően nem-
igen tapasztalunk természetes szaporulatot, a halálozások száma kiegyenlítette
a születéseket, még két halálozási csúcs között is. A termékenység az 1890-es
évektől kezdett csökkenni, de az igazi változás 1900 körül kezdődhetett, így a
nagy természetes szaporulat időszaka rövidebb volt, mint a megye esetében. De
ebben az esetben a demográfiai átmenet klasszikus mintáját figyelhetjük meg,
ahol a halandóság csökkenése játssza a vezető szerepet. Ugyanakkor figyelem-
be kell vennünk, hogy a jelentős népességnövekedést a bevándorlás okozta, és a
termékenység, amely 1890-től kezdett csökkenni, eredetileg is sokkal alacso-

nyabb volt, mind bárhol máshol a megyében.¹³ Budapest népességét – a megye református és görögkeleti népessége mellett – az alacsony termékenység és a születéskorlátozás előfutárának kell tartanunk.

Mutató	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	47,7	50,2	44,2	36,7	28,6
Halálozási arányszám	39,3	38,7	33,7	21,3	15,9

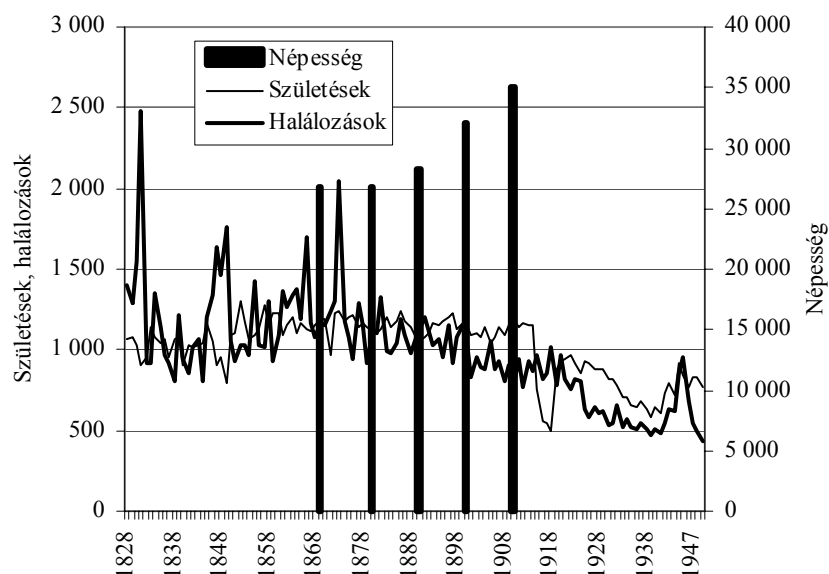
IX. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), elővárosi övezet,¹⁴ 1828–1949
Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), suburban zone, 1828–1949

A népességszám Budapest elővárosi zónájában 1900-ra jelentősen megemelkedett. Ennek oka főként a bevándorlás volt, hiszen a természetes szaporodás csak 1890-től indult emelkedésnek, a jelek szerint a halandóság addig csak nagyon lassan csökkent. A születési arányszám folyamatos apadása az 1880-as évektől figyelhető meg, és a 20. század elejére a megyében alacsony szintre jutott. A két arányszám – és mögöttük feltételezhetően a termékenység

¹³ A születési arányszámokban mutatkozó különbség részben az eltérő korszerkezetből, vagy még inkább a családi állapot terén mutatkozó differenciákból következhet.

¹⁴ Az 1950-ben Budapesthez csatolt települések.

és a halandóság is – bár nem egyenlő mértékben, de nagyjából egyszerre kezdett csökkenni ebben a régióban.

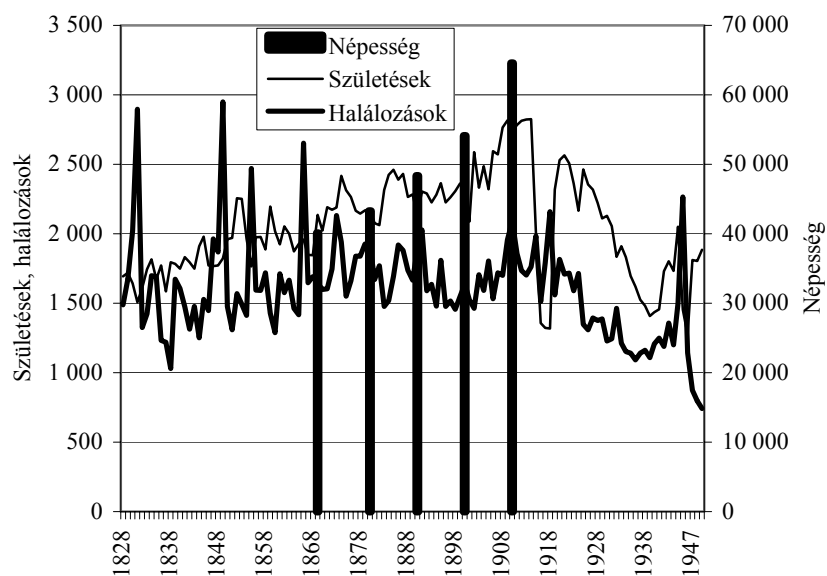

Mutató	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	43,0	43,0	40,0	35,8	32,4
Halálozási arányszám	49,9	40,7	38,7	31,0	24,9

X. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Dunakanyar, 1828–1949

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Danube bend, 1828–1949

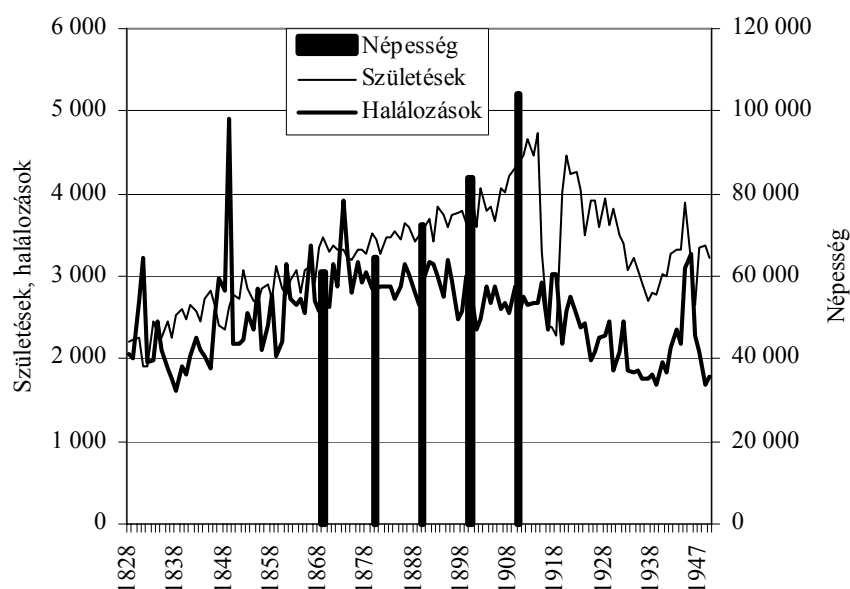
Budapesttől északra, a Duna mentén a halandóság 1900 előtt nagyon kedvezőtlen volt – noha a nagy halandósági csúcsok 1873 után eltűntek –, a természetes szaporodás a háború előtt minimális maradt. A termékenység 1880-tól biztosan csökkenni kezdett, de a régió néhány települését a 18. század végétől fogva alacsony fertilitás jellemezte. Közülük megemlíthetjük a szentendrei görögkeleti népességet, Visegrád és Vác mezővárosokat. Elsősorban ezeknek az alacsony termékenysége és magas halandósága áll a régió alacsony természetes szaporulata mögött. Itt kereshetjük a korai születéskorlátozás nyomait, mindenekelőtt a mezővárosok népesedési viszonyait elemezve. A szóban forgó települések mindenképpen a klasszikus átmenetmodell alternatíváját jelenthetik.

Mutató	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	50,7	50,8	47,3	43,1	42,6
Halálzási arányszám	44,7	40,1	36,3	28,6	27,6

XI. A születések és halálzások száma, népességszám, nyers születési és halálzási arányszámok (‰), Pilis-Buda-környék, 1828–1949
Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Pilis hills, 1828–1949

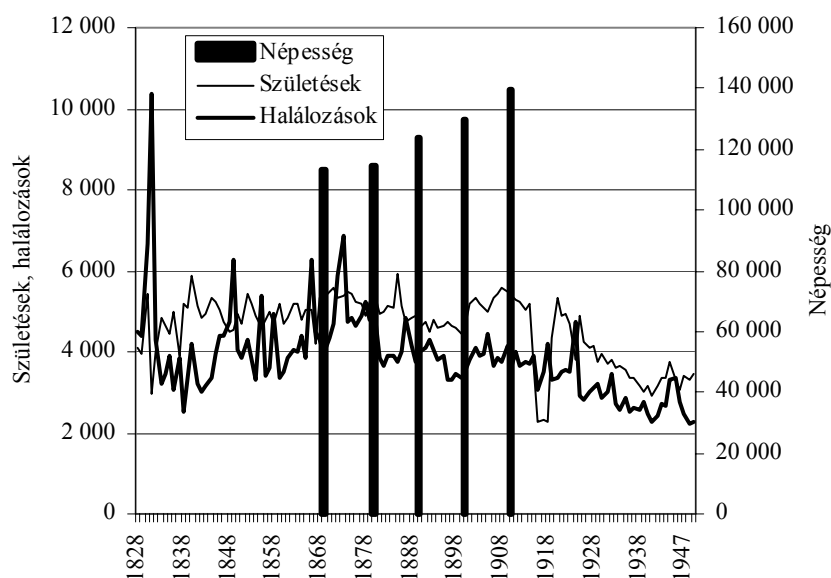
Budapest és a Dunakanyar északi és nyugati háttérében a termékenység, amely nagyon hullámzó volt a 18. században, csak igen kis mértékben változott az első világháború előtt. A relatíve magas születési arányszámok arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban az átlagosnál magasabb volt a termékenység. A természetes szaporodást 1873 után emelte meg a javuló halandóság. A gyors népességnövekedés (növekvő természetes szaporodás) időszaka viszonylag hosszú, majdnem negyven évre nyúlt. Ebben a régióban egy viszonylag későn induló, de a klasszikus modellre emlékeztető átmenet zajlott a századfordulón.

Mutató	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	53,1	52,8	49,7	45,3	42,0
Halálozási arányszám	48,2	45,2	40,9	31,8	25,6

XII. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Vác–Gödöllői-dombvidék, 1828–1949
Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Vác-Gödöllő hills, 1828–1949

Ugyanez igaz a megye északi dombvidékére is, azzal a különbséggel, hogy a korábban kedvezőtlen halandósági viszonyok valószínűleg egyenletesebben javultak 1873 után.

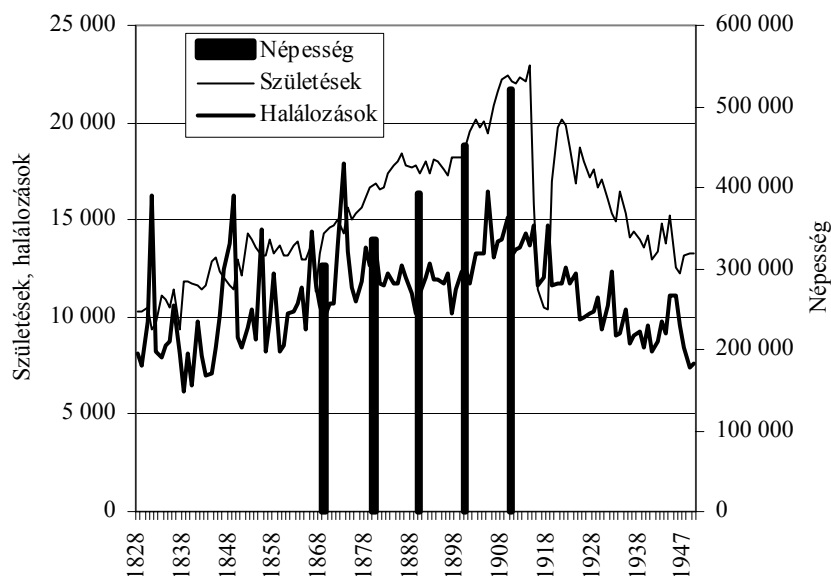
Mutató	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	45,8	44,6	38,4	37,6	38,1
Halálozási arányszám	43,7	38,4	33,2	28,1	27,1

XIII. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (%), Dunapart, 1828–1949

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (%), Danube-bank, 1828–1949

A Budapeستől délre eső Dunapart 18. század végi termékenysége alacsonynak számított, a korai születéskorlátozás a települések egy részében valószínűleg attól az időtől fogva kezdett terjedni (Őri 2003. 206., 2005. 50. I. térkép). Mivel a termékenység a 19. században bizonyosan tovább süllyedt, és az 1870-es évektől kezdve együtt csökkent a halandósággal, ez a terület – Budapest vagy a Dunakanyar kisvárosai mellett – biztosan a születéskorlátozás egyik kiindulópontja lehetett a megyében (és az országban). Azt is kijelenthetjük, hogy mindezekelőtt az itteni demográfiai viszonyok állnak a megyebeli református népesség alacsony termékenysége és korai termékenységcsökkenése mögött. Érdekes ugyanakkor, hogy – a folyamatosan süllyedő halálozási arányszámok mellett – a születési arányszámok csökkenése a 20. század elején megtorpan, majd azok rövid idő elteltével, az első világháború előestéjétől újra süllyedni kezdenek. Az arányszám csökkenése is fokozatos és viszonylag csekély a vizsgált periódusban, ami azt mutatja, hogy a termékenység csökkenése is lépcső-

zetes, elnyújtott folyamat lehetett, amely nem volt mentes a hullámzásoktól, megtorpanásoktól sem.

Mutató	1869	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	45,4	49,2	45,5	41,9	42,3
Halálozási arányszám	39,8	36,2	30,1	27,1	26,4

XIV. A születések és halálozások száma, népességszám, nyers születési és halálozási arányszámok (‰), Alföld, 1828–1949

Birth, death numbers and population size, crude birth and death rates (‰), Great Plain, 1828–1949

Egy 18. századdal foglalkozó munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az Alföld települései magas termékenységűnek számítottak (Őri 2003. 214.). A halandósági krízisek időszakát leszámítva nagy volt a természetes szaporodás, és 1873 után az első világháborúig tovább emelkedett. A termékenység a háború előtt nem csökkent számottevően. A születési arányszámok ugyanakkor arra utalnak, hogy a 19. század második felében a termékenység megyei szinten nem kiugró, egyedisége inkább stabilitásában rejlik, illetve a természetes szaporodás magas értékei is figyelemre méltóak. Az alföldi minta a klasszikus átmenetére hasonlít, amely szerint a halandóság változása a kiindulópont. A termékenységben döntő fordulópontot a világháború hozhatott, de a nem kimagasló

születési arányszámok jelzik, hogy a térség bizonyos településein már korábban elkezdődhetett a fertilitás csökkenése.

Összegezve a népmozgalom felekezeti és területi különbségeire vonatkozó vizsgálódásaink tapasztalatait, kijelenthetjük, hogy a halandóság fordulópontja nyilvánvalóan az 1873. év, ezután a nagy járványok elmaradása folytán – korábbi szintjüktől függetlenül – alapjaiban változtak meg a régi halandósági viszonyok. A termékenység biztosan igen különböző lehetett, korábbi megállapításaink szerint viszonylag magas volt a megye északi részén és talán az Alföld jelentős részén, illetve viszonylag alacsony Budapesten, a Dunakanyarban és a fővárostól délre eső bal parton („Dunapart”). Másfelől Kecskemét nupcialitási indexei megmutatták, hogy a magas házassági termékenység ellenére a viszonylag alacsony nupcialitás befolyásolhatta a termékenység általános szintjét. Összes korábbi tapasztalataink arra figyelmeztetnek, hogy a mezővárosok külön demográfiai mintát képeznek (pl. a nem házassági népesség és a nem családi háztartások magas aránya következtében).¹⁵ A regionálisak mellett a felekezeti különbségek is fontosnak tűnnek. A római katolikusok fertilitása általában jóval magasabb volt a protestánsokénál, a református és a görögkeleti közösségek már a 18. században is alacsony termékenységükkel tűntek ki. A mértékek változásában minden régióban és felekezeti csoportban bekövetkezett egy fordulópont, általában 1880–1890 körül, de néhány tájegységben (Alföld, északi dombvidék) ez későbbre esett, az első világháború idejére, míg másutt (Dunapart, Dunakanyar) vagy néhány felekezeti csoport esetében (reformátusok, görögkeletiek) jóval korábban helyezhető. Ez utóbbiakat illetően beszélhetünk kettős termékenységváltozásról, vagy pontosabban fogalmazva: a 19. század végén, 20. század elején mutatkozik egy fordulópont, melyhez a termékenységszűkülés első vagy – néhány esetben – újabb hulláma köthető, és amelyet a halandóság javulása és a modernizáció generálhatott. Megelőzően azonban már sokkal régebben fokozatosan süllyedni kezdett a termékenység. A folyamat a megyében a Duna mentén bontakozott ki a 19. században, és beleolvadt a későbbi hullámba, amellyel az első világháború idejére együtt átalakították a megye demográfiai arculatát.¹⁶ Ma sem világos, hogy mindezt a kultúra vagy a felekezeti csoportokhoz köthető mentalitás váltotta-e ki, vagy gazdasági és regionális sajátosságok okozták.

¹⁵ Lásd: Faragó 2000; Benda 2002; Melegh 2000; Öri 2005a 60–61.

¹⁶ A relatív alacsony termékenység 19. századi terjedésére utal az alacsony (a szórással csökkentett átlagértéknél alacsonyabb) születési arányszámot (1774–83-ban az ezer házasságra jutó születések számát, 1901–1910-ben a nyers születési arányszámot) mutató települések Duna menti szaporodása a két vizsgált időmetszet között. Lásd az I. és II. térképet.

A demográfiai viselkedés mintái, 1901–1910

Az előzőekben átfogó képet festhettünk az 1870 és az első világháború közötti időszak demográfiai fejleményeiről, illetve kimutathattunk néhány tájhoz és felekezethez köthető különbséget, de ezek okát nem tudtuk megragadni. Hogy jobban megérthessük ezek hátterét, megpróbálunk néhány településszintű mutatót elemezni azzal a céllal, hogy a demográfiai viselkedés különféle típusait elválaszthassuk egymástól. Az 1901–1910-re vonatkozó népmozgalmi adatokat a Statisztikai Hivatal 1913-ban – több fontos arányszámmal együtt – községi sorosan közreadta (Népmozgalom 1901–1910). Ezt az adategyüttest próbáljuk hierarchikus klaszterelemzéssel vizsgálni. A demográfiai viszonyok különböző típusait (a települések csoportjait, „klasztereit”) így elkülönítve, az etnikai, felekezeti és foglalkozási megoszlás adataival tehetünk kísérletet a különbségek magyarázatára.

Az elemzés eredménye tíz településcsoport volt. A 3. táblázat bemutatja az elemzésben felhasznált változók főbb tulajdonságait. Tájékoztató céllal közöljük mellettük a természetes szaporodás és a népességnövekedés arányszámait is, ezeket a klaszterelemzésben nem használtuk.

3. A legfontosabb demográfiai változók jellegzetességei
Characteristics of the most important demographic variables

Arányszám	Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910					Pest-Pilis-Solt, 1774–1783*	Magyaró., 1821–1830**
	N	Átlag	Szórás	„Magas”	„Alacsony”		
Nyers házasságkötési arányszám (‰)	218	9,0	1,4	>10,4	<7,6	11,3	-
Nyers születési arányszám (‰)	218	40,7	7,0	>47,7	<33,7	56,8	48,6
Nyers halálozási arányszám (‰)	218	26,7	5,0	>31,7	<21,7	45,8	38,4
Természetes szaporodás (‰)	218	14,0	5,8	>19,8	<8,3	11,0	10,2
Népességnövekedés (‰)	218	16,8	17,7	>34,5	<-0,9	16,0	-
Vándorlási arányszám (‰)	218	2,7	16,9	>19,6	<-14,2	-	-
Csecsemőhalandóság (%)	218	22,3	4,7	>27	<17,6	-	24,1
Házasságon kívüli születések aránya (%)	218	7,5	4,0	>11,5	<3,5	0,6	-

Forrás: * Öri 2003; ** Hablicsek 1991. 73.

Megjegyzés: „Magas” értékek >átlag + szórás; „Alacsony” értékek < átlag – szórás.

A vándorlási arányszám (a tényleges és a természetes szaporulat arányszámainak különbsége) pozitív értékei a bevándorlás, negatív értékei az elvándorlás mértékét mutatják.

A történeti összehasonlítás világossá teszi, hogy a demográfiai változások egy része már jóval a 20. század eleje előtt elkezdődött, míg mások épphogy beindultak a századfordulóra – legalábbis megyei szinten. A házasságkötések gyakorisága alacsonyabb lett, és érdemi csökkenést láthatunk a születési arányszámban is, jóllehet ez még mindig meglehetősen magas. A halálozási arányszám szintén visszaesett, a népességnövekedés 1901 és 1910 között hasonló volt az 1774–1783. évihez, de a természetes szaporodásnak a 20. század elején jelentősebb szerepe volt ebben, mint a 18. században. A csecsemőhalandóság meglehetősen magas maradt, viszont a házasságon kívüli születések aránya nagymértékben növekedett. Ugyanakkor tudatában kell lennünk annak, hogy a változások lassúak és fokozatosak voltak, és csak a települések egy részét érték el. A 20. század elején sok az olyan település, ahol a termékenység és a halandóság csökkenése még nem indult el, mértéke nem volt alacsonyabb, mint a 19. század első felében.¹⁷ Következésképpen azt mondhatjuk, hogy a demográfiai átmenet a századfordulón a főváros környékén már elkezdődött, de nem érte el a megye összes települését, községszinten mind időzítése, mind jellege különböző lehetett.

Ezeket az állításainkat a klaszterelemzés segítségével igazolhatjuk.

4. A klaszterelemzés eredménye: a demográfiai alapváltozók klaszterenként, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910

Result of the cluster-analysis: the most important demographic variables by clusters, Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, 1901–1910

A klaszter sorszáma	N	Nyers házassági arányszám (‰)	Nyers születési arányszám (‰)	Nyers halálozási arányszám (‰)	Természetes szaporodás (‰)	Népességnövekedés (‰)	Vándorlási arányszám (‰)	Csecsemőhalandóság (‰)	Házasságon kívüli születések (‰)
1.	56	10,46	44,25	27,81	16,45	10,03	-6,41	21,59	6,21
2.	25	9,63	47,59	35,28	12,31	17,16	4,86	30,42	4,92
3.	24	8,01	41,74	23,04	18,68	11,01	-7,68	18,76	5,44
4.	28	8,19	39,30	22,65	16,63	36,95	20,33	20,07	9,50
5.	29	8,15	44,59	29,06	15,86	18,01	2,15	25,10	7,24
6.	40	8,98	30,60	24,60	6,25	4,37	-1,87	19,94	7,93
7.	4	8,38	47,28	30,70	16,58	11,88	-4,69	28,46	15,03
8.	4	8,60	32,18	21,48	10,70	25,75	15,05	18,27	19,81
9.	6	7,00	32,35	17,92	14,43	76,87	62,44	20,09	12,73
10.	Budapest	9,20	27,20	19,10	8,10	36,08	27,98	15,08	26,76

¹⁷ Itt újra hangsúlyoznunk kell, hogy nem valódi termékenységi és halandósági mutatók, hanem a nyers arányszámok alapján alkothatunk véleményt a szóban forgó demográfiai jelenségekről. A nyers arányszámok különbségei háttérben (főleg a városok esetében) részben kor és családi állapot szerinti különbségek állhatnak, de a különbségek és változások mögött elsősorban mégis termékenységi és halandósági különbségeket feltételezhetünk. Ez magyarázza a következő részek szóhasználatát, ahol a klaszterek leírásánál a termékenység és halandóság különbségeiről és változásairól beszélünk.

A demográfiai átmenet folyamatára koncentrálva megállapíthatjuk, hogy a 2. klaszter 25 települése a magas termékenyséű és halandóságú régi típusú mintát képviseli. Még a 7. és az 5. klaszter sincs messze ettől a modelltől, bár a halandóság ezekben már egy kicsit alacsonyabb. Az 1., 3. és 4. klaszter átmeneti típust jelenít meg, amelyben a termékenység még magas, míg a halandóság csökkenése már elkezdődött és különböző szintet ért el. A 6., 8., 9. klaszter és Budapest lehet a példa az átmenet következő fázisára, ahol a halandóság még alacsonyabb és a termékenység is süllyedni kezd. Az 1901 és 1910 közötti időszak alacsony termékenysége nem utal a termékenységcsökkenés kezdeteire, de a 6. és 8. klaszter nyolc olyan települést foglal magában, ahol a termékenység 1774 és 1783 között szintén nagyon alacsony volt (az átlag és a szórás különbségénél kisebb) (Őri 2003. 205. I–II. térkép). Ezeket a településeket¹⁸ bátran tekinthetjük a termékenységcsökkenés vagy a születéskorlátozás előfutáinak. A 6. klasztert alkotó helységek többsége a Dunának a Budapesttől délre eső vonala mentén található. Ebben a régióban – speciális földrajzi, gazdasági körülmények között – indult a korai termékenységcsökkenés, függetlenül bármely modernizációs folyamattól. Ez a viselkedésforma fokozatosan terjedt a Duna mentén a 19. században. Az alföldi mezővárosok (Cegléd, Kiskunhalas, Nagykőrös – mind a 6. klaszter tagja) valószínűleg szintén a változások központjai lehettek – de biztosan később, mint a 18. század vége. Egy másik régió járult ezekhez a 19. század második felében: Budapest és elővárosi övezete (9. klaszter). Így arra a következtetésre juthatunk, hogy a termékenységcsökkenésnek valószínűleg három változata volt a megyében: egy korai a Duna mentén, amihez a megye északi részének néhány települése társult, egy másik, amelyet az Alföld 19. századi agrárfejlődéséhez köthető, és a harmadik, amely egy klasszikus modernizációs folyamatba illeszkedett, ezt Budapest és agglomerációja képviselte. Az első változat példa lehet a demográfiai átmenet alternatív modelljére, ebben az esetben a termékenység csökkenése bizonyosan megelőzte a halandóságát.

Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a változó demográfiai viselkedés (a csökkenő termékenység és halandóság) alacsonyabb természetes szaporodással járt (6., 8., 9., 10. klaszter), de ebből nem következett automatikusan alacsony népességnövekedés. Budapest, valamint a 8. és 9. klaszter települései az erős bevándorlás következtében igen magas népességnövekedési rátát mutatnak, míg a 6. klaszter nagyon alacsony, részben az elvándorlás miatt. Ezek szerint a vándorlás a népességnövekedésnek igen fontos tényezője volt (a két változó korrelációja 0,945, szignifikáns $p=0,01$ szinten). Emellett a század elején néhány régi típusú összefüggés élt tovább: az erős kapcsolat a csecsemő- és az általános halandóság között, a születési és a halálozási, valamint a halálozási és

¹⁸ Szentendre jelentős görögkeleti szerb népességgel, Csővár evangélikus szlovák falu a megye északi részében, valamint Bogysiszló, Dunavecse, Érsekcsanád, Ordas, Sükösd, Szeremle – mind a Duna partján a megye déli részében.

a házasságkötési arányszámok között, a születési és a csecsemőhalandósági arányszámok közt, továbbá a házasságon kívül születettek aránya és a vándorlás vagy a népességnövekedés aránya között. Ugyanakkor egy új típusú összefüggés is felbukkant: a természetes szaporulat mértékét inkább a termékenység szintje határozta meg, mint a halandóságé, míg egy korábbi periódusra nézve inkább az ellenkezőjét találnánk (Óri 2001. 203.). Így ezek az összefüggések szintén a vizsgált régió 20. század eleji átmeneti státusát bizonyítják (5. tábla).

*5. Szignifikáns korrelációs együtthatók a demográfiai változók között,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910
Significant correlation coefficients between the basic demographic variables,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, 1901–1910*

Változó	Nyers házasságkötési arányszám	Nyers születési arányszám	Nyers halálozási arányszám	Természetes szaporulat	Népességnövekedés	Vándorlási arányszám	Csecsemőhalandóság
Nyers születési arányszám	*0,140						
Nyers halálozási arányszám	**0,367	**0,528					
Természetes szaporulat		**0,694	*-0,165				
Népességnövekedés	**-0,344		**0,270	**0,308			
Vándorlási arányszám	**0,327	*-0,166	**0,227		**0,945		
Csecsemőhalandóság		**0,452	**0,763				
Házasságon kívüli születések	**0,226	**0,260	**0,272		**0,287	**0,337	*-0,141

Megjegyzések: Pearson-féle korrelációs együtthatók.

Kurzív: tradicionális összefüggések; bold: új összefüggés.

*szignifikáns p=0,05 szinten.

**szignifikáns p=0,01 szinten.

A klaszterelemzés eredményeit könnyebben áttekinthetjük a 6. tábla segítségével.

6. A klaszterelemzés eredményének összefoglalása, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910

Summary of the result of the cluster-analysis, Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, 1901–1910

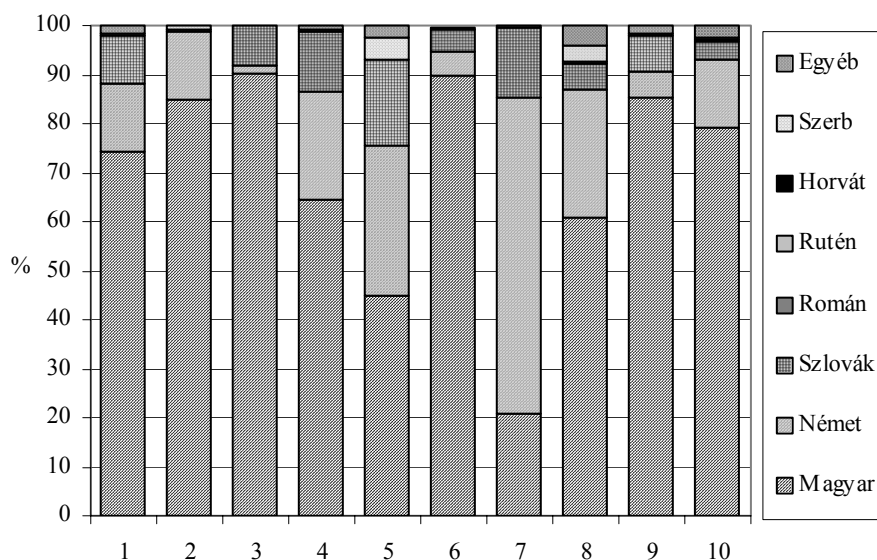
A klaszter sorszáma	A klaszter településeinek száma	Demográfiai viszonyok	Termékenység	Halandóság	Népességnövekedés	A normák ereje (törvénytelen születések) ¹⁹
2.	25	Premodern	Magas	Magas	Átlagos	Erős
7.	4	Premodern, lassan csökkenő halandósággal	Magas	Magas	Kicsi	Gyenge
5.	29	Premodern, lassan csökkenő halandósággal	Magas	Magas	Kicsi	Átlagos
1.	56	Átmeneti	Magas	Csökkenő	Kicsi	Erős
3.	24	Átmeneti	Csökkenő	Alacsony	Kicsi	Erős
4.	28	Átmeneti	Csökkenő	Alacsony	Erős	Átlagos
6.	40	Erősen változó	Alacsony	Alacsony	Kicsi	Átlagos
8.	4	Erősen változó	Alacsony	Alacsony	Erős	Nagyon gyenge
9.	6	Erősen változó	Alacsony	Alacsony	Nagyon erős	Gyenge
10.	1	Erősen változó (Budapest)	Alacsony	Alacsony	Nagyon erős	Nagyon gyenge

Jól követhetjük a demográfiai viselkedés alakulásának lépcsőzetes vonalát. A 6. klaszter mint a változás kiindulópontja a folyamat nem modernizáció vezérelte változatát testesíti meg. Rurális környezethez kötődik, szűkös természeti környezethez, amely elvándorlást és alacsony népességnövekedést generált a századforduló környékén. Ezzel szemben Budapest és más települések, ahol a demográfiai viszonyok gyorsan változtak ebben az időben a migráció célterületei voltak, és erős népességnövekedést mutattak. Az utolsó három klaszterben mutatkozó nagyon erős bevándorlás és a gyors népességnövekedés, amelyhez a

¹⁹ A házasságon kívüli születések aránya csak megszorításokkal képezi le a normák erejét, mivel Budapest és más városok esetében a törvénytelen gyerekek többségét házi cselédek születték. A házasságon kívüli születések magas aránya tehát nem annyira a modern szexuális szokások terjedésére utal, mint inkább az adott települések sajátos társadalmi viszonyaira és hierarchiájára.

házasságon kívüli születések magas aránya járult, tanúsítva a normák gyengülő erejét, a modernizációs folyamathoz kapcsolódik.²⁰

Bizonyos fokig megpróbálhatjuk értelmezni a klaszterelemzés eredményét, mivel rendelkezésünkre állnak az 1900-as és 1910-es népszámlálások községsoros adatai. Mindenekelőtt az 1900-as népszámlálás feldolgozott adataira támaszkodunk, ezek alapján vizsgáljuk a klaszterek nemzetiségi (anyanyelv szerinti), felekezeti és foglalkozás szerinti összetételét, és szemügyre vesszük térbeli megoszlásukat is.

XV. Anyanyelv szerinti összetétel az egyes klaszterekben,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900

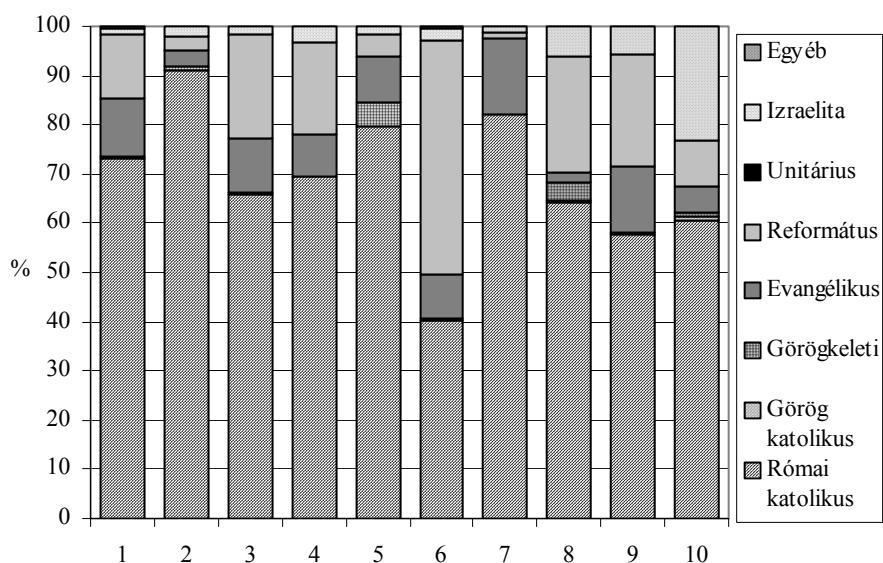
Distribution of the clusters by mother tongue, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900, %

Az anyanyelvi megoszlás a jelek szerint nem függ össze a demográfiai viszonyok változásával. A „premodern” klaszterek (2., 5., 7.) e tekintetben vegyesek, a 2. klaszter magyar ajkú falvai mellett találhatunk itt német települé-

²⁰ A demográfiai változás (a „demográfiai átmenet”) 20. század eleji állapotát mutatja a III. térkép. Ezen a 6. tábla „premodern” és „átmeneti” klaszterei mellett külön szerepeltettük a 6. klasztert (korai termékenységsökkenés valószínűsége rurális környezetben) és a 8., 9., 10. klasztereket (klasszikus, modernizáció vezérelte átmenet). Az utóbbi csoportba került – a budapesti agglomeráció települései mellett – Szentendre, Bogyiszló és Gyömrő, amelyek kétségtelenül példái lehetnek a korai születéskorlátozásnak, de nem a modernizációnak, és így inkább a 6. klaszter települései közé tartoznak, noha a demográfiai mutatóik alapján az elővárosi övezet településeihez köthetők.

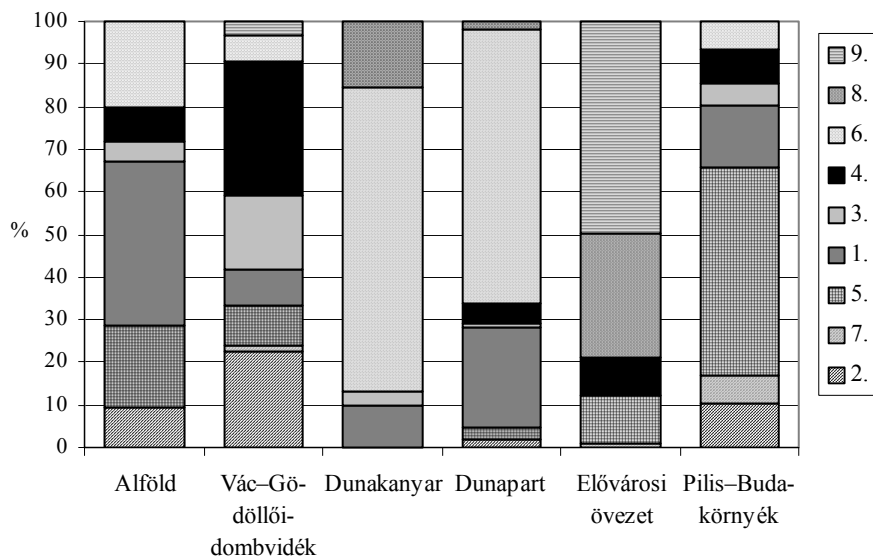
seket a főváros északnyugati, hegyes szomszédságából, vagy szlovák falvakat a megye északi részéből. A változó demográfiai viszonyokkal jellemezhető településeken a magyarok voltak többségben, de véleményünk szerint ez a körülmény nem befolyásolta a demográfiai változásokat, inkább maguknak a demográfiai változásoknak az eredménye lehetett (pl. erős népességnövekedés, oda-vándorlás).

Ami a felekezeti viszonyokat illeti, itt erősebb összefüggéseket találhatunk. Például a hagyományos, premodern klaszterekben (2., 5., 7.) volt a római katolikusok aránya a legnagyobb, másfelől a változó klaszterekben sokkal több protestáns élt, főleg reformátusok. Az izraelita népesség igen magas aránya Budapesten, a leggyorsabban átalakuló településen igen figyelemreméltó (XVI. ábra). De a felekezeti különbségek társadalmi differenciákat rejthetnek, és két jelenség (pl. a demográfiai változások és a zsidó népesség nagy létszáma) ugyanannak a modernizációs tényezőnek az eredménye lehet. Ezért jelenleg nem tudunk dönteni ebben a kérdésben, sokkal több kutatásra van szükség a társadalmi-foglalkozási viszonyok terén ahhoz, hogy jobban értsük ezeket az összefüggéseket.

XVI. Felekezeti megoszlás az egyes klaszterekben,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1900
Denominational structure of the clusters, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900, %

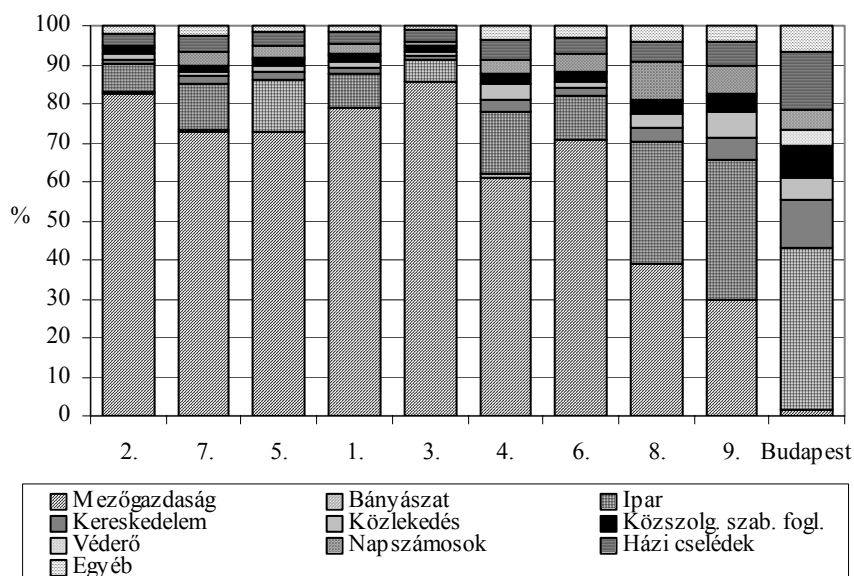
A XVII. ábra a különböző régiók 1901 és 1910 közötti átlagos népességének megoszlását mutatja az egyes klaszterek között.

XVII. A különböző régiók népességének megoszlása klaszterek szerint, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910
Distribution of the population in different regions by clusters, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1901–1910, %

Világos, hogy a demográfiai viszonyok tekintetében a leginkább archaikus régió a Buda környéki hegyvidék. Az Alföld a leginkább összetett e téren, a népesség 20%-a élt olyan településeken, ahol a népesedési folyamatok erős változásban voltak, míg 30% a tradicionális, 50% pedig a változóban lévő településeken. A Vác-Gödöllői-dombvidék bizonyos mértékig hagyományosabb mintát követett, ugyanakkor a demográfiai változások centrumát a Dunakanyar, a Pesttől délre eső Dunapart és az elővárosi zóna képezte. Eszerint a területi tényező sokkal erősebbnek bizonyult, mint a felekezeti vagy etnikai faktor, ahogy azt a 18. századi demográfiai viszonyokra irányuló elemzésünk kapcsán is észleltük (Őri 2003. 310.). De ennek a „regionális faktornak” a tartalma ebben a pillanatban még nem teljesen tiszta, nem tudjuk eldönteni, hogy kulturális különbségeket, valamilyen táji hagyományt vagy a gazdálkodási, foglalkozásszerkezeti differenciákat rejt-e.

Ebben a döntésben lehet segítségünkre a klaszterek foglalkozásszerkezetének a vizsgálata.

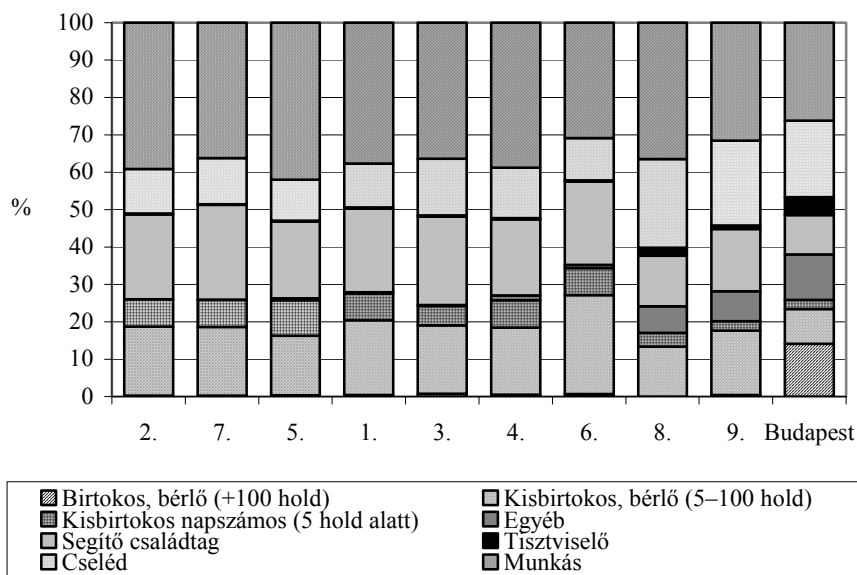
XVIII. Foglalkozásszerkezet az egyes klaszterekben, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900

(a kenyérkeresők megoszlása foglalkozási főcsoportok között)

Occupational structure of the clusters, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900

(distribution of the bread-winners by main occupational groups)

Nyilvánvaló, hogy csak Budapest és az elővárosi övezet (8., 9. klaszterek) esetében lehet a demográfiai változásokat a foglalkozásszerkezet átalakulásával magyarázni. Így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a demográfiai átalakulást csak ebben a régióban válthatta ki a modernizáció, máshol főleg rurális környezetben kezdődött. Következő lépésként érdemes megvizsgálnunk a mezőgazdasági kenyérkeresők klaszterenkénti összetételét, hogy jobban megérthessük a főként mezőgazdasági jellegű klaszterek közötti demográfiai különbségeket.

*XIX. A mezőgazdasági kenyérkeresők megoszlása klaszterenként,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900*

*Structure of the agricultural bread-winners by clusters, Pest-Pilis-Solt-Kiskun,
1900*

Az 1–7. klaszterekre kell figyelmünket összpontosítani, amelyekben a mezőgazdasági kenyérkeresők aránya igazán jelentős. A cselédek és a segítő családtagok aránya többé-kevésbé stabil, jelentősebb differenciákat a földbirtokosok és a földnélküli mezőgazdasági munkások arányában látunk. A tradicionális (2., 7., 5. klaszter) és a változó csoport között nincs jelentős eltérés, a 6. klaszter ellenben e téren némileg különbözi ezektől. Arra juthatunk, hogy foglalkozási adataink segítségével nem tudjuk megmagyarázni a demográfiai változásokat, kivéve azokon a településeken, ahol ezek már jól előrehaladtak a századfordulóra – agrár körülmények között. Ezeken a településeken (vagy egy részükön) – főleg a Duna mentén, a fővárostól északra és délre – a termékenységcsökkenés a 19. század elején elkezdődött. Ott a reformátusok aránya történetesen magas volt, és a kisbirtokosoké is nagyobb, mint más falvakban. Ez azt jelenti, hogy Andorka Rudolf hipotézise (1998. 438.), miszerint az alacsony termékenység és a születésszabályozás kezdetei azokhoz a falvakhoz köthetők, amelyek szűk térbe szorultak és nem volt lehetőségük a további terjeszkedésre, megerősödni látszik. Az ilyen körülmények között élők, főleg a református kisbirtokosok körében találhatjuk azokat, akik az első lépéseket tették a tudatos

születéskorlátozás felé. De hasonló közegben hasonló viselkedésformák felbukkanhatnak másutt is, függetlenül az etnikai vagy felekezeti viszonyoktól (pl. római katolikus németek vagy görögkeleti románok között Dél-Magyarországon és Dél-Erdélyben – Andorka 1998. 437.). Ez a szokás továbbterjedt a 19. század folyamán, és egy újabb hulláma érzékelhető 1880 és az első világháború között. Ennek a terjedő szokásnak a következtében a vallás vagy régiók szerinti különbségek, illetve bizonyos mértékig a foglalkozási differenciák is fontosnak tűnnek a századforduló demográfiai viszonyainak elemzése során, hiszen a viselkedésformák térnyerésében a felekezeti vagy regionális kapcsolatoknak, hagyományoknak, a hasonló társadalmi-foglalkozási helyzetnek lehetett döntő szerepük. Erre az időre a korai demográfiai változások első és (esetleges) második hulláma összeolvadt, ezért hasonló folyamatokat és különböző stádiumokat találunk különböző körülmények között. De a hasonlóságok hátterében jelentős különbségek húzódnak meg. Ha meg akarjuk érteni a valódi demográfiai különbségeket, a változások eredetét és okait, fel kell tárunk a gazdálkodás, a társadalmi kapcsolatok, a háztartások működése, az örökösödési rendszer, a migráció helyi körülményeit, szerepét. Mindezek elmélyült mikroelemzés útján lehetségesek, miután kiválasztottunk erre a célra megfelelő mintának bizonyuló néhány települést. Vizsgálódásunk meg tudott ragadni a 20. század elején mutatkozó néhány demográfiai különbséget, és be tudta mutatni a korszak néhány demográfia jellegzetességét, meg tudta rajzolni a népességfejlődés körvonalait, de ezeknek az eredményeknek a valódi értelmezése további kutatásokat igényel.

Összegzés

Az elemzés egyik fő eredménye annak a módszernek a kidolgozása és alkalmazása, amely képes kb. kétszáz település és több százezer ember adatait kezelni. A klaszterelemzés megfelelőnek bizonyult erre a célra, segítségével elkülöníthettük a demográfiai viselkedés helyi változatait. Ezzel az eljárással, illetve az 1901–1910 közötti népmozgalmi és népszámlálási adatok felhasználásával megragadhattuk a 20. század elejének néhány fontos demográfiai jellegzetességét. Ugyanakkor az 1828-tól feldolgozott népmozgalmi adatsorok lehetővé tették a 19. századi népességfejlődés jobb megértését. A kiválasztott helyszín sokféleségénél fogva bizonyos mértékig tekinthető az egész ország reprezentatív mintájának. Az a megoldás, hogy a demográfiai különbségeket klaszterelemzés segítségével ragadjuk meg, fontos lépés a további mikroelemzést célzó mintaválasztás szempontjából, mert így az – a véletlenszerű vagy valamely *a priori* osztályozási elvet követő eljárás helyett – makrosztű elemzésekre épül.

Jelenleg az elérhető adatoknak csak egy részét használhattuk. A további kutatások az 1900-as népszámlálás vagy az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatok mellett más népszámlálások anyagára is támaszkodhatnak, így téve lehetővé a finomabb analízist.

A klaszterelemzés a 20. század elejére is a megye igen változatos, mozaik-szerű demográfiai képét rajzolta fel, közel olyant, amilyent a 18. század második felére irányuló kutatásunk (Óri 2003, 2005a). Mint a 18. századi viszonyokat illetően is, a demográfiai hasonlóság és a térbeli közelség kijelöli a demográfiai viselkedés alapegységeit, amelyek sokszor csak néhány településből állnak. A különbség mégis az, hogy a 20. század elején ezek a térbeli egységek nagyobbak, mint a 18. században, a megye demográfiai téren az egységesülés felé haladt.

A demográfiai viselkedés különbségeit nemigen lehet felekezeti vagy nemzetiségi jellegzetességekkel megmagyarázni. Ez a megállapítás mind a 18. századra, mind a 20. század elejére igaznak tűnik. A gazdálkodás vagy a társadalmi-foglalkozási megoszlás ebben a tekintetben alkalmasabb magyarázó tényezőnek látszik. A demográfiai változások a dunamelléki reformátusok körében kezdődtek, míg a megye északi dombvidékén élő katolikus és kisebb részben evangélikus népesség ezen a téren konzervatívabbnak tűnik. De hangsúlyoznunk kell, hogy a felekezet és a régió mint meghatározó tényező közül valószínűleg az utóbbi a fontosabb, a felekezeti összetétel egy-egy régió belül lehet azoknak a sajátos körülményeknek az eredménye is, amelyek kiváltják a születéskorlátozás korai elterjedését.

A 20. század elejének demográfiai sokféleségét össze lehet kötni a 18. századi differenciákkal. A 18. században alacsony termékenységet mutató falvak olyan településcsoportként azonosíthatók, ahol a demográfiai átalakulás a 20. század elejére már igen előrehaladt.

A demográfiai változásoknak, az „átmenetnek” több hulláma és változata volt a 19. században. A korai, amely agrárkörnyezetben indult, a gazdálkodás, a migráció lehetőségeivel és az örökösödés rendjével állt összefüggésben. Ennek a változatnak nem volt köze a modernizáció fogalmával összefoglalható gazdasági, társadalmi, mentális változásokhoz. Az adott viselkedésformának – a korai születéskorlátozásnak – az egyik terjedési iránya a Duna vonala. Innen sugárzott szét a 19. században az Alföld felé, de itt még a 20. század elején is nagy változatosságot találunk. A változásoknak eme korai hulláma kétségkívül a termékenység csökkenésével indult, és így nemigen illeszkedik a demográfiai átmenet elméletének klasszikus formájába. Ezzel szemben Budapest és elővárosi övezete a klasszikus modernizáció kiváltotta demográfiai átmenetet produkált a 19. század második felében. Eredményeinkből kitűnik, hogy ugyanazon jelenség (pl. „demográfiai átmenet”) mögött egészen különböző okok állhatnak, és a demográfiai folyamatok is – minden egységesülés ellenére – sok helyi változatot magukba fogadva zajlanak a múltban, akárcsak a jelenben.

FORRÁSOK

- Népszámlálás 1869. Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Budapest, 1871.
- Népszámlálás 1880. Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1890. A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. Általános népleírás, Budapest 1893.
- Népszámlálás 1900a. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902.
- Népszámlálás 1900b. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.
- Népszámlálás 1900c. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. II. III. A népesség részletes leírása, Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910. A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia. Budapest, 1916.
- Klinger, András et al. (szerk.): 1972–1984. *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. I–VIII.* Budapest, KSH.
- Klinger András 1969. (szerk.): *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901–1968* Budapest, KSH.
- Népmozgalom 1901–1910. A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Budapest, 1913.

IRODALOM

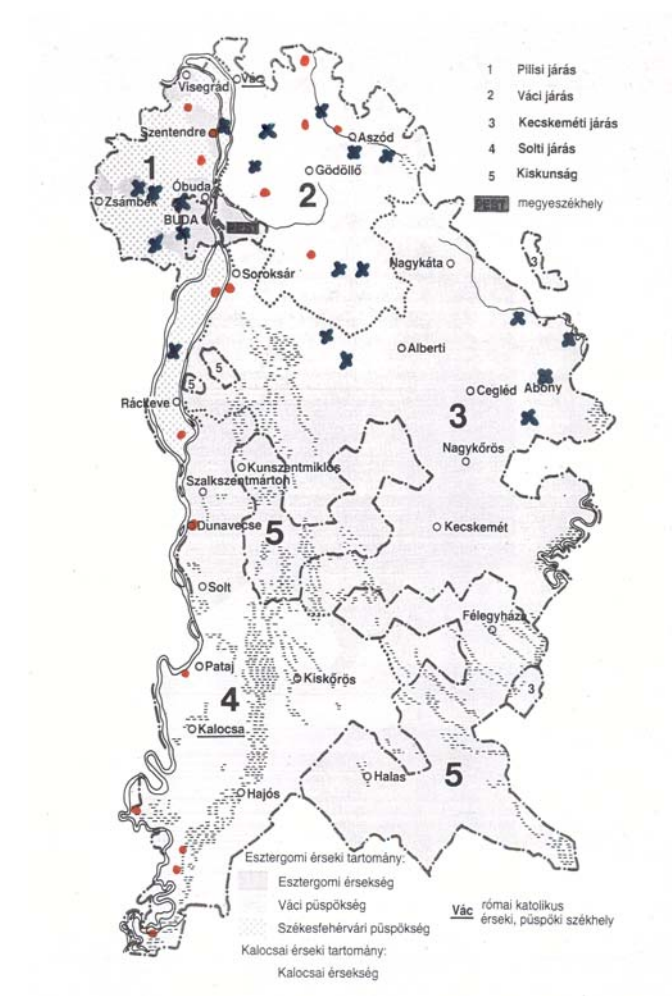
- Andorka Rudolf (1991): Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 35–41.
- Andorka, Rudolf (1998): La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Paris, Fayard: 427–439.
- Benda Gyula (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Bengtsson, Tommy (1992): Lessons from the past: the demographic transition revised. *AMBIO*, vol. 21. no. 1: 24–25.
- Chesnais, Jean-Claude (1986): *La transition démographique: étapes, formes, implication économique.* Paris, INED–PUF
- Dányi Dezső (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20. no. 1: 56–85.
- Dányi Dezső (1991a): Bevezetés. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 9–20.
- Dányi Dezső (1991b): Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 99–156.
- Dányi Dezső (1991c): Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 187–231.

- Dányi Dezső (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, KSH.
- Dupâquier, Jacques – Faron, Olivier (1999): La Hongrie. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 3. Les temps incertains, 1914–1998*. Paris, Fayard: 635–640.
- Faragó Tamás (1999): Városfejlődés a török kiűzése után: egy elhibázott városalapítás példája. (Szentendre virágzása és hanyatlása 1690 és 1900 között). In Uő: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1991)*. Miskolc, Bíbor K.: 137–150.
- Faragó Tamás (2000): Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In Uő. (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847*. Miskolc, BAZ Megyei Levéltár: 151–272.
- Hablicsek László (1991): Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 43–97.
- Hablicsek László (1995): *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 54. Budapest, KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Kamarás Ferenc (1991): A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 157–186.
- Kovacsics József (2000): Népeségfejlődés. In Horváth Lajos – Kovacsics József (eds.): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye*. Budapest, KSH.
- Lesthaeghe, Ron (1980): On the social control of human reproduction. *Population and Development Review*, 6. no. 4. 527–548.
- Mason, K. O. (1997): Explaining fertility transitions. *Demography*, vol. 34. 443–454.
- Melegh Attila (2000): *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések 65. Budapest: KSH NKI.
- Melegh Attila – Őri Péter (2003): A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zsolt (ed.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég K: 495–523.
- Őri Péter (2001): A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH Népeségstudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 193–222.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. Budapest: KSH NKI.
- Őri, Péter (2005a): Patterns of demographic behaviour in late 18th century Hungary. *Demográfia*, English Edition, vol. 48. 43–76.
- Őri Péter (2005b): Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas: 269–292.
- Őri Péter (2006): Demográfiai átmenet alulnézetben. *KorFa, Népesedési Hírlevél*, 2–3. sz. 9–12.
- Perrenaud, Alfred (1998): Le recul de la mortalité “ordinaire”. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Paris, Fayard: 57–83.
- Szaszkóné Sin Aranka (ed.) (1988): *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság. 1773–1808*. Budapest: KSH.
- Szentgáli Tamás (1991): A demográfiai átmenet elmélete. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9): 21–34.

- Tekse Kálmán (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12. no. 1–2: 23–48.
- Valkovics Emil (1982): *A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 5. Budapest, KSH NKI.
- Van de Walle, Étienne (1998): Nouvelles attitudes devant la vie: la limitations des naissances. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Paris, Fayard: 131–159.
- Watkins, S. C. (1986): Conclusions. In Coale, A. J. – Watkins, S. C. (eds.): *The decline of fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press: 420–449.

Tárgyszavak:

Demográfiai átmenet
Regionális demográfia
Történeti demográfia

FÜGGELÉK²¹

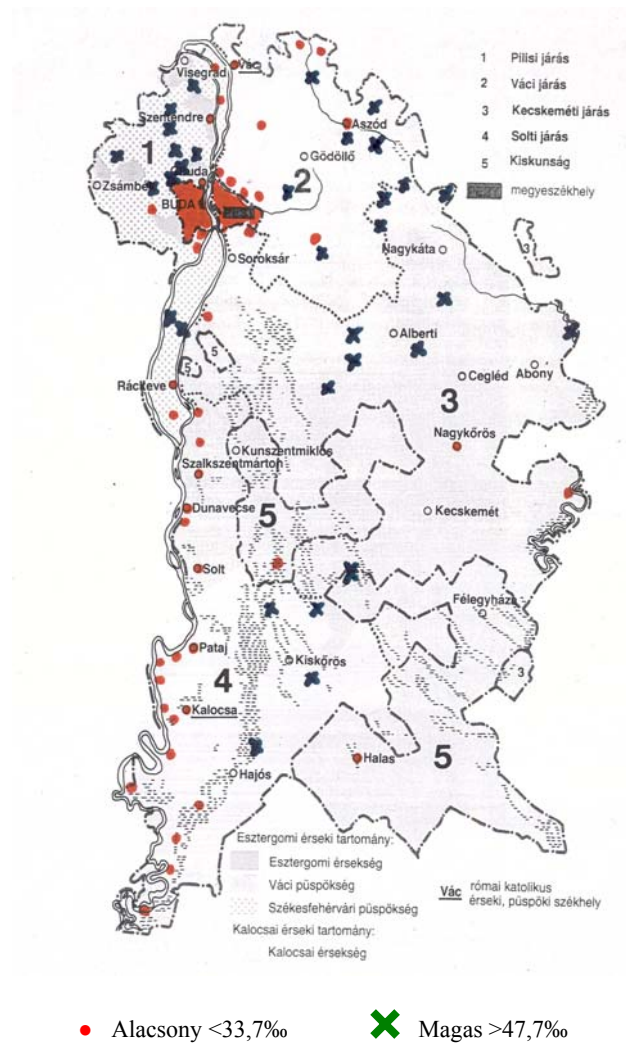
● Alacsony
szül./1000 házas nő <253,5

✕ Magas
szül./1000 házas nő >289,3

Forrás: Őri 2003. 205.

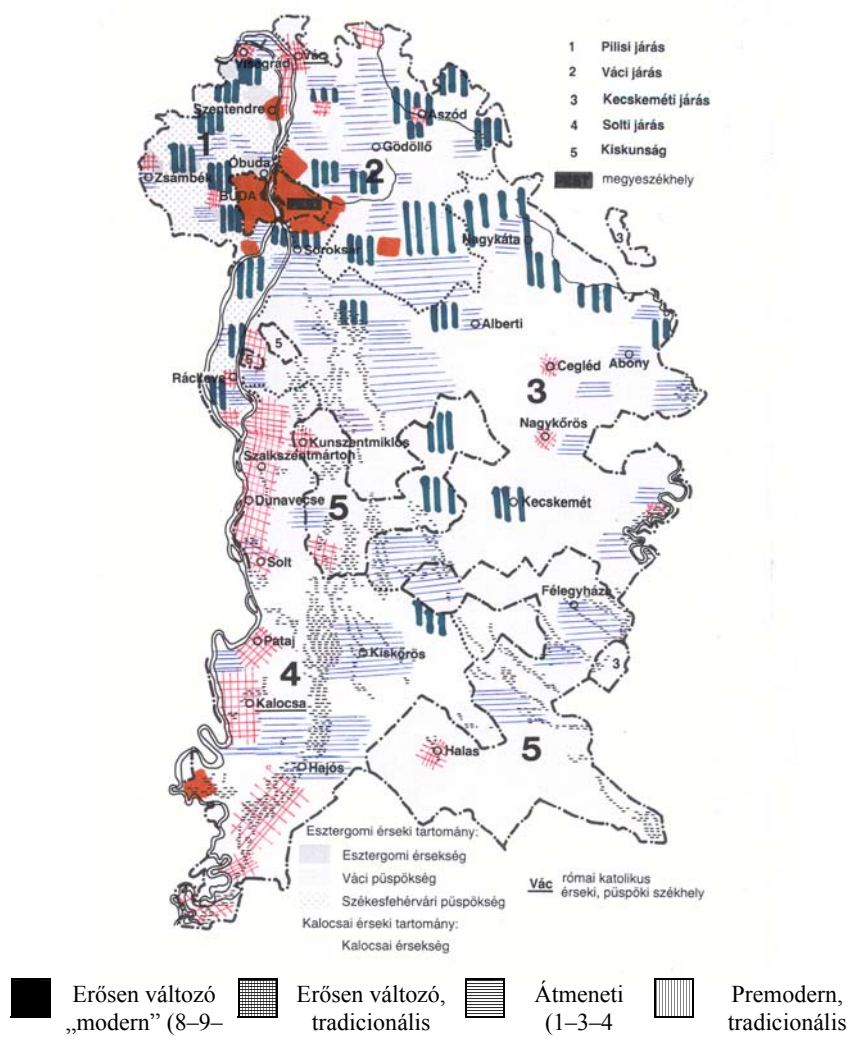
I. Születési arányszámok (1000 házas nőre eső születések száma) magas és alacsony értékei, Pest-Pilis-Solt megye, 1774–1783
The low and high values of the birth rate (the number of the births per 1000 married women), Pest-Pilis-Solt county, 1774–1783

²¹ Az alaptérkép forrása: Szaszakóné 1988.

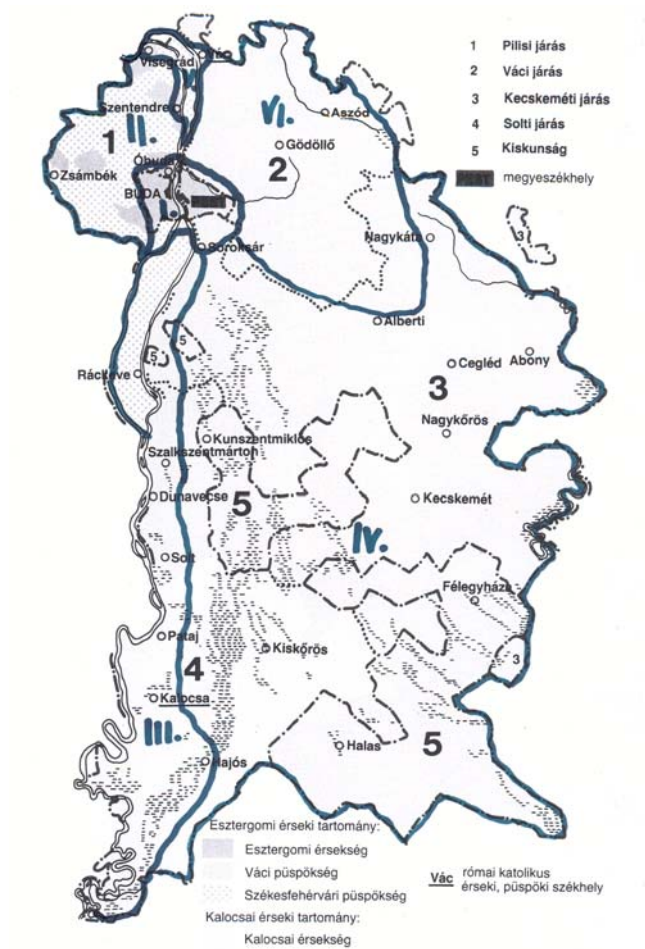

II. A nyers születési arányszámok magas és alacsony értékei, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910

The low and high values of the crude birth rate, Pest-Pilis-Solt-Kiskun county, 1901–1910

III. A demográfiai változások állapota a 20. század elején (a klaszterelemzés eredményének összefoglalása), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910
The state of the demographic changes (the summary of the result of the cluster-analysis), Pest-Pilis-Solt-Kiskun county, 1901–1910

I. Budapest és elővárosai II. Buda-Pilis környék III. Dunapart IV. Alföld V. Duna-kanyar VI. Vác–Gödöllői-dombvidék

IV. Az elemzés során használt területi egységek, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1901–1910

The territorial units used in the analysis, Pest-Pilis-Solt-Kiskun county, 1901–1910

**DEMOGRAPHIC TRANSITIONS IN HUNGARY.
COUNTY PEST-PILIS-SOLT-KISKUN IN THE LATE 19TH AND
EARLY 20TH CENTURY**

Abstract

This paper aims at analysing the different kinds of demographic behaviour and the local variations of demographic development in Hungary in the late 19th and early 20th century. The analysis is a part of a larger country-wide research based on samples which tries to reconstruct the country's demographic development in the last two centuries. In the analysis the data of about 200 settlements of the county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun (around the capital) are used. The territory of the county was very varied in terms of ethnicity (Hungarians, Germans, Slovaks, Serbs, Croats, Jews), religion (Roman Catholics, Calvinists, Lutherans, Orthodox), geographic conditions and farming. Thus the county itself can be regarded as a representative sample of the country. The data used in the analysis are those of some 19th and 20th century population censuses (1869, 1880, 1890 and mainly 1900) and those of the population movement of the settlements (1828–1949). On the basis of the settlement level variables the different demographic patterns of the county were separated by cluster-analysis with special respect to the differences in fertility and mortality and the type of demographic transition at the beginning of the 20th century. Some variables relating to ethnicity, religion and occupational distribution could help to interpret the demographic differences pointed out by the former statistical analysis.

On the basis of the data of the population movement it is clear that demographic changes started in the county among Calvinists living along the Danube, while Roman Catholics and Lutherans living in the northern, hilly part of the county seem to have been more traditional in this respect. The cluster-analysis could separate 10 basic types of demographic conditions at the beginning of the 20th century but these clusters were not homogeneous in terms of geography. The picture was very varied, a mosaic-like one, where some geographically neighbouring villages formed a demographic unit. At the same time the demographic differences can hardly be explained by denominational or ethnic conditions. Local geographic or economic conditions, farming or social and occupational distribution seems to be more suitable factors for explaining demographic differences, but the interpretation needs further detailed analysis. The demographic transition had more waves, versions and forms in the 19–20 centuries. It had an early version, rooted in a rural environment in late 18th century, it was connected to farming conditions and an inheritance system, the possibilities of migration etc. This behaviour spread along the Danube in the 19th century. It started with the decline of fertility and can be regarded as an alternative version of classical transition. Beside this there was another version which was connected to the modernisation process in the 19th century: this can be seized in the case of Budapest and its agglomeration around 1900.